

M A T I C A H R V A T S K A

BIBLIOTEKA POVIJEST HRVATA

Svezak I.

Nova zraka u europskom svjetlu

Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)

Glavna urednica
ROMANA HORVAT

Urednik biblioteke
ZORAN LADIĆ

Urednica sveska
ZRINKA NIKOLIĆ JAKUS

Recenzenti
LUDWIG STEINDORFF
FRANJO ŠANJEK

Povjerenstvo Matice hrvatske
IGOR ZIDIĆ
ZORISLAV LUKIĆ
DAMIR ZORIĆ

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske

Ilustracija na naslovnici: Cividale del Friuli, Museo Archeologico Nazionale. Archivi e Biblioteca, Cod. CXXXVIII, *Evangeliarium*, f. 5v.
Su autorizzazione della Soprintendenza per i beni storici, artistici ed etnoantropologici del Friuli Venezia Giulia – MiBACT.

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem

ISBN 978-953-150-942-8 (svezak I.)

NOVA ZRAKA

U EUROPSKOM SVJETLU

Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku
(oko 550 – oko 1150)

Urednica sveska
ZRINKA NIKOLIĆ JAKUS

MATICA HRVATSKA
ZAGREB 2015.

Sadržaj

PREDGOVOR EDICIJI <i>POVIJEST HRVATA</i>	VII
NOVA ZRAKA U EUROPSKOM SVJETLU Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)	
PREDGOVOR	XIX
OPĆI PREGLED – TEMELJNE RAZVOJNE SASTAVNICE	
KRAJ ANTIKE NA HRVATSKIM PROSTORIMA (<i>Hrvoje Gračanin</i>)	37
Kraj antike na hrvatskim prostorima	37
Južna Panonija pod opsadom	38
Kasnorimski ustroj u završnoj mijeni	44
Vrijeme Germana	53
Justinijanovo doba	60
<i>Izvori i literatura</i>	66
PREGLED POLITIČKE POVIJESTI HRVATA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Ante Birin</i>)	3
Doseljenje Slavena na područje Ilirika	3
Seoba Hrvata	6
Pod franačkim vrhovništvom	8
Hrvatska u doba prvih Trpimirovića	11
Stvaranje neovisne hrvatske kneževine	13
Tomislav i njegovi nasljednici	18
Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije	21
Vrhunac ranosrednjovjekovne hrvatske države	24
Borbe za prijestolje i dolazak Arpadovića	30
<i>Izvori i literatura</i>	35
RAZVITAK HRVATSKOG ETNIČKOG IDENTITETA (<i>Neven Budak</i>)	71
Pisana vrela o podrijetlu Hrvata	72
Hrvati prije i izvan Hrvatske?	74
Teorije o podrijetlu	77
Vrijeme dolaska	80
Stvaranje identiteta – nova razmišljanja	82
<i>Izvori i literatura</i>	86

RAZVOJ POLITIČKIH USTANOVA (<i>Damir Karbić</i>)	89
Formiranje i razvoj države na hrvatskom prostoru	89
Elementi političke strukture	99
Vladar: od kneza do kralja	99
Vladareva supruga: kneginje i kraljice	105
Kraljevska vlast, velikaši, plemstvo i gradovi	108
<i>Izvori i literatura</i>	118
DRUŠTVO (<i>Damir Karbić</i>)	121
Počeci društvenog raslojavanja	121
Ranosrednjovjekovno seljaštvo	122
Počeci plemstva	125
Gradsko društvo	127
<i>Izvori i literatura</i>	129
GOSPODARSTVO (<i>Florence S. Fabijanec</i>)	131
Jarilo poljima hodi, žito rodi	131
Maslinarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo i druge gospodarski iskoristive površine	133
Vinograd (<i>vinea</i>)	133
Maslinici (<i>oliveta</i>)	134
Pašnjaci i stoka (<i>pascua, grex</i>)	135
Kamenolomi (<i>cararia, petra, lapides</i>)	136
Vrt (<i>/h/ortus</i>)	137
Ribolovište (<i>piscationis</i>) i ribarstvo	137
Solana (<i>salina</i>)	138
Šume (<i>siluae</i>)	138
Razne gospodarstvene upravne jedinice	139
Ager	139
Alodij	140
Curtis – pridvorno gospodarstvo	140
Praedium – predij	141
Villa – seoska općina	142
Vicus – novo selo (?)	142
Novčarstvo	143
Solidus – solid	144
Romanatus	144
Denarius – srebrni denar	145
Libra auri – zlatna libra	145
Mjerni sustav	145
Obrti	146
Kožarstvo	146
Mlinarstvo i obrada tekstila	146
Keramika	147
Talioničarstvo i kovanje	148
Zlatarstvo	149
Brodogradnja	149

Porezi	150
Prometnice i trgovina	151
<i>Izvori i literatura</i>	155
USTROJ HRVATSKE VOJSKE U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Ante Nazor</i>)	157
Izvori za raspravu o ustroju hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku	157
Grane i rodovi hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku	158
O novačenju	160
O zapovjednoj strukturi	164
Zaključak	166
<i>Izvori i literatura</i>	168
POKRŠTAVANJE I RANA KRISTIJANIZACIJA HRVATA (<i>Trpimir Vedriš</i>)	171
Pokršćavanje i/ili kristijanizacija?	173
Tko je i kada pokršten?	174
Pisani izvori i druga svjedočanstva	176
Čimbenik kontinuiteta: kršćanstvo kasnoantičkih starosjedilaca	180
Poganska vjera Hrvata: rekonstrukcija ili moderni konstrukt	183
Karakteristike poganskog ukopa i učinci pokršćavanja	185
Mit upisan u krajolik: elementi pretkršćanske sakralne topografije	186
Vanjski čimbenici dugog trajanja: Rim i Carigrad	189
Franci: konačno pokršćavanje i obnova crkvene organizacije	191
<i>Izvori i literatura</i>	197
CRKVA I VJERSKI ŽIVOT (<i>Trpimir Vedriš</i>)	199
Crkveno uređenje u kasnoj antici i njegovo nasljeđe	199
Pitanje obnove i pripadnosti Crkve u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku	204
Osnutak i sudbina Ninske biskupije	208
Splitski sabori 925–928.	211
Razvoj crkvenog uređenja do sredine 12. st.	213
Gornja Dalmacija: osnutak Dubrovačke i Barske metropolije	214
Donja Dalmacija: usitnjavanje Splitske metropolije i uzdignuće Zadarske nadbiskupije	215
Crkveno uređenje pod Arpadovićima: osnutak Zagrebačke biskupije	216
Unutarnja obnova: odjek Grgurovske reforme u Hrvatskoj i Dalmaciji	218
Redovništvo i razvoj samostanskog života	222
Štovanje svetaca i pobožnost	225
Pobožnost i vjerski život	229
<i>Izvori i literatura</i>	232
PRAVO I PRAGMATIČNA PRAVNA PISMENOST (<i>Damir Karbić – Branka Grbavac</i>)	235
Antička pravna baština	235
Bizantski i germanski pravni tragovi	237
Razvoj kanonskog prava	239
Vladar kao zakonodavac i sudac	240
Sudstvo u praksi	242
Razvoj notarijata	244
Kartulari	247
<i>Izvori i literatura</i>	249

INTELEKTUALNI I KULTURNI RAZVOJ. LATINSKA PISMENOST	
HRVATSKOGA RANOG SREDNJEG VIJEKA (<i>Mirjana Matijević Sokol</i>)	251
Osmo stoljeće – novi počeci	251
Karolińska renesansa: dvojnost latinske pismenosti	253
Jedinstveni prostor pod okriljem Crkve	256
Istaknuti pojedinci – prvi pjesnici i »povjesničari«	260
Žanrovi – počeci pisanja »historije«	261
Knjige, skriptoriji i knjižnice	262
Izvori i literatura	264
HRVATSKA GLAGOLJIČKA I ĆIRILIČKA PISANA KULTURA	
U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Tomislav Galović</i>)	267
Kulturološke odrednice	267
Nastanak glagoljice	268
Sjeverni i južni put	269
Prvotna svjedočanstva	269
Crkveni partikularni sabori i glagoljaštvo	270
Najstarija hrvatska glagoljička epigrafija	270
LIKOVNA UMJETNOST I KULTURA (<i>Magdalena Skoblar</i>)	285
Pod okriljem Bizanta	285
Reprezentativne crkve u gradovima	286
Luksuzne građevine izvan urbanih centara	290
Između Istoka i Zapada	291
Hrvatska kneževina	291
Centralne građevine	294
Istra	296
Moć lokalnih i stranih naručitelja u 11. i 12. stoljeću	298
Jedanaesto stoljeće i počeci romanike	298
Benediktinci	301
Koloman i zrela romanika u Zadru	302
Izvori i literatura	306
PRIVATNI ŽIVOT (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	309
Obitelj i obiteljski život	309
Stanovanje	314
Odjeća i nakit	317
Prehrana	321
Bolest i zdravlje	322
Igre	325
Izvori i literatura	327
REGIONALNA POVIJEST	
SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU	
(<i>Hrvoje Gračanin – Silvija Pisk</i>)	331
Avarski i slavenski prodori	331
Avarsko razdoblje	334

Donjopanonska kneževina	338
Između Mađara i Hrvata	344
<i>Izvori i literatura</i>	350
SJEVEROISTOČNA HRVATSKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i> Hrvoje Gračanin </i>)	353
Avarsko razdoblje	353
Donjopanonska kneževina	357
Između Mađara i Hrvata	362
<i>Izvori i literatura</i>	367
ISTRA I KVARNER U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i> Maurizio Levak </i>)	371
Shizma triju poglavlja	371
Militarizacija uprave i društva, kastrizacija, seoba Slavena	374
Istra u Franačkom Carstvu	381
Kvarnersko područje u 9. stoljeću	387
Vrijeme njemačke i mletačke prevlasti	390
<i>Izvori i literatura</i>	396
GORSKI KOTAR, LIKA I KRBAVA (<i> Ante Birin </i>)	399
Prvo središte ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine	399
Banovina i župe	402
Plemstvo s područja Like i Krbave	404
Arheološka baština	407
<i>Izvori i literatura</i>	408
SJEVERNA I SREDNJA DALMACIJA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i> Ivan Basić </i>)	411
Pojam Dalmacije – kontinuiteti i mijene	411
Baština kršćanske kasne antike: Justinijanova rekonkvista	411
Regionalizam i obilježja društvene krize	413
Prijelom na prijelazu stoljeća – Avari i Slaveni	414
Između Bizanta i Slavena – spojnice i razdjelnice	419
Uzmac Bizanta i ekspanzija franačke moći	422
Društvene i kulturne strukture	425
Razvoj političkih i upravnih institucija u Hrvatskoj kneževini	427
Kulturni procvat Branimirova vremena	431
Pokušaji i uspjesi crkvene integracije	433
Konsolidacije i previranja u 10. stoljeću	434
Jadranska baština Trpimirovića i uloga Venecije	435
Reforma i renesansa 11. stoljeća	437
Simptomi dezintegracije koncem 11. stoljeća	439
Nova dinastija pred starim izazovima: prva polovica 12. stoljeća	440
<i>Izvori i literatura</i>	442
JUŽNA DALMACIJA (<i> Ivan Majnarić – Kosjenka Laszlo Klemar </i>)	447
Postanak srednjovjekovnih središta	447
Izvan okrilja Bizanta – k državnim tvorbama	450
Rasadišta kulture	452
Izdizanje ranosrednjovjekovne Duklje	454
Organizacija crkvenog i redovničkog života	455

Teritorijalno-politička interesna preklapanja	458
<i>Izvori i literatura</i>	459
BOSNA I HUM/HERCEGOVINA (<i>Goran Bilogrivić</i>)	461
Avari i Slaveni	462
Franačka ekspanzija i stvaranje kneževina	464
Deseto stoljeće – sklavinije između Hrvatske i Srbije	467
Od stranih vladara do bana Bosne	469
<i>Izvori i literatura</i>	472
HRVATSKA U MEĐUNARODNOM KONTEKSTU	
BIZANT NA HRVATSKOM PROSTORU U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Hrvoje Gračanin</i>)	477
Od poleta do zastoja	478
Novi uspon i opadanje	485
<i>Izvori i literatura</i>	493
KAROLINŠKO, OTONSKO I SVETO RIMSKO CARSTVO (<i>Ivan Majnarić</i>)	499
Europa u okrilju Karolinškog Carstva	499
Na rubovima Carstva	500
Podjele Carstva	502
Hrvatski vladar i Karolinško Carstvo	503
K propasti Carstva i postanku Europe	505
Ponovni čimbenik objedinjavanja – Sveto Rimsko Carstvo	507
<i>Izvori i literatura</i>	511
PAPINSTVO (<i>Ivan Majnarić</i>)	515
Univerzalnost Rimske Crkve	516
Velika crkvena reforma i hrvatski vladari	523
<i>Izvori i literatura</i>	529
VENECIJA (<i>Lovorka Čoralić</i>)	533
Uvod: Mleci – grad-država izrasla iz bizantskoga okrilja	533
Od neretvansko-mletačkih pomorskih srazova do istarskih i zadarskih protumletačkih pobuna – prva stoljeća hrvatsko-mletačkih političko-državnih veza	536
Migracijski procesi i komunikacija između dviju jadranskih obala. Počeci kulturnih prožimanja	542
Zaključak	545
<i>Izvori i literatura</i>	546
JUŽNA ITALIJA (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	547
Slaveni na Garganu i u široj regiji	554
Normani u Južnoj Italiji	558
Normanski rod »sinovi Amika« i hrvatski krajevi	559
<i>Izvori i literatura</i>	562
BALKANSKE SKLAVINIJE I BUGARSKA (<i>Trpimir Vedriš</i>)	565
»Potonuli svijet« balkanskih sklavinija	565
Morava	569

Najranija srpska povijest i smještaj Srbije u ranome srednjem vijeku	573
Srbija između Bugarske i Bizanta (o. 850 – o. 1050)	575
Duklja i Raška (1020–1180)	577
Bugari u 7. i 8. st.	579
Uspon Bugarske u 9. st.	582
Bugarska i Bizant u 10. st. – uspostava Bugarskog Carstva	583
Pobuna kometopula i pokušaj obnove Bugarskog Carstva (976–1018)	586
Bugarska unutar Bizantskog Carstva (1018–1185)	587
Značenje bugarske ranosrednjovjekovne kulture i pismenosti	588
<i>Izvori i literatura</i>	590
UGARSKA (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	593
Prije doseljenja	593
»Zauzeće domovine«	595
Društvo i organizacija vlasti	597
»Slavonsko pitanje«	603
Arpadovići postaju hrvatski kraljevi	605
<i>Izvori i literatura</i>	611
KAZALO OSOBNIH IMENA	613
KAZALO ZEMLJOPISNIH POJMOVA	629
POPIS SURADNIKA U KNJIZI	643

Kraj antike na hrvatskim prostorima

Točno omediti velika povijesna razdoblja nezahvalan je, često i nemoguć zadatak, štoviše, to je jalov posao. Jasne vremenske granice, povijesni procesi i događaji uredno razvrstani u odijeljenim kronološkim ladicama nedvojbeno su svrsishodni, dapače nužni, razmatraju li se povijesne spoznaje udžbenički, školski. Istinsko pak razumijevanje povijesnoga gibanja ne priznaje takve rezove. Dubljim pronicanjem i širim zahvaćanjem međe blijede, razgraničenja se rasplinjuju, a povijesni tokovi prepleću premošćujući stoljeća. Staro se pretače u novo bez čvrstog prekida, nerijetko i staro postoji usporedno s novim. Sve ovo, možda i izrazitije negoli za druge stare epohe, vrijedi za prijelazno doba između antike i srednjeg vijeka koje se sada već ustaljeno naziva kasnom antikom, premda bi ga se jednako opravdano moglo označiti i ranim srednjovjekovljem. Bilo je to po mnogočemu prijelomno vrijeme u kojem je s jedne strane dovršeno oblikovanje klasične grčko-rimske baštine, a s druge pak iznjedrena nova tradicija, kršćanska, kojoj je pripala središnja uloga u uobličavanju srednjovjekovnih društava u Europi. U isti je mah grčko-rimski svijet bio podvrgnut dalekosežnim promjenama koje se i danas u historiografiji kadšto tumače kao propadanje, no mnogo postojanije, i opravdanije s obzirom na prednost šire slike i mudrost duljeg povijesnog iskustva, kao temeljita preobrazba koja je ovisno o polazištu i prethodnim osnovištima odvela ovaj svijet u različitim pravcima, često i međusobno sučeljenim, a oživotvorenim u trima velikim civilizacijskim krugovima: latinskom zapadne Europe, grčko-bizantskom istočnog Sredozemlja i islamskom Bliskog istoka. Svaki od njih je na svoj način bio prožet tradicijama klasične prošlosti koja je obogaćena novim doprinosima i prilagođena novonastalim prilikama.

I hrvatski povijesni prostor, pod kojim se bez ikakvih, više ili manje očitih političkih pretenzija podrazumijevaju područja koja su u bilo kojem trenutku povijesti bila obuhvaćena hrvatskim imenom, uz nužna proširenja na suvremene države u susjedstvu radi cjelovitog pogleda, dugi je niz stoljeća bio napajan sastavnicama i pojavnostima grčko-rimske uljudbe. Čvrsto uklopljen u rimski državni, društveni i gospodarski sustav, dijelio je i njegov konačan udes, uz regionalne osobitosti koje su bile posljedica i geografske raznolikosti i prethodnog razvoja, ali i neravnomjerne izloženosti izazovima i pogiblima što ih je donosilo vrijeme. Dok je južna Panonija, današnji sjeverni hrvatski krajevi, bila takoreći žila kucavica kasnoga Rimskog Carstva kojom su tekli glavni kopneni putovi spajajući istočne i zapadne pokrajine pa je stoga bila i mnogo dostupnija i otuda ranjivija, južnije položena Dalmacija, napose njezino priobalje zaklonjeno slabo pristupačnim masivom Dinarida, kao i

otoci oplahnjivani morem koje je nevičnima teško savladiva prepreka, dulje je mogla uživati u razmjernoj sigurnosti, premda nikako lišena tegoba i neizvjesnosti kasnoantičkog doba. Istra pak, krajnji zapadni rub današnje Hrvatske, sudbinom je bila vezana za Italiju pod koju je upravno i potpadala. Koncem 4. stoljeća današnje hrvatske zemlje između Drave i Jadrana stajale su na pragu sveobuhvatnih mijena koje su u konačnici posvema rastočile kasnorimski ustroj te stvorile novo političko i društveno tkivo. Proces nije bio ni toliko strelovit ni toliko buran kako bi se moglo pomisliti po zapisima pojedinih svjedoka vremena, ali zato nije bio ništa manje neumitan, pa i potresan i razoran po ljudske sudbine. Danas je jasno, ma koliko da su izvori škrti, kako ne može biti zbora o korjenitom raskidu s prijašnjim jer su se antičke tekovine sačuvale, bilo to i u svojim najosnovnijim oblicima, katkada svedenim tek na daleku, maglovitu uspomenu. Ipak, svijet koji se rodio u ovim promjenama bio je bitno drugačiji, premda je njegova klica proklijala već davno prije. Pokušaj obnove u 6. stoljeću bio je kratkotrajni proplamsaj, završni napor oslabljenoga organizma koji se i dalje grčevito držao stare veličine. Ostaci rimstva naposljetku su se našli stiješnjeni na samoj ivici čitavoga jadransko-panonskog područja, u uskom priobalnom pojasu, odakle je rimska sila u davnini i bila krenula u svoj pobjedonosni pohod. Antika je upravo u hrvatskim krajevima ispustila poneki od svojih posljednjih izdisaja pretapajući se u praskozorje srednjovjekovlja.

Južna Panonija pod opsadom

Svršetak 4. stoljeća hrvatske su zemlje dočekale uklopljene u kasnorimske pokrajine ustrojene u Dioklecijanovim i Konstantinovim reformama. Današnja je sjeverna Hrvatska, krajevi između Save i Drave, pripadala dvjema pokrajinama, Panoniji Saviji (*Pannonia Savia*) sa središtem u Sisciji (d. Sisak) i Drugoj Panoniji (*Pannonia Secunda*) sa središtem u Sirmiju (d. Srijemska Mitrovica). Čini se da je Panoniji Valeriji (*Pannonia Valeria*) sa središtem u Sopijani (d. Pécs, hrv. Pečuh) pripadala postaja Marinijana (d. vjerojatno Donji Miholjac) u kojoj je potkraj 4. i početkom 5. stoljeća bila stacionirana postrojba podređena vojnom zapovjedniku Valerije. Današnje pak Međimurje potpadalo je pod Prvu Panoniju (*Pannonia Prima*) sa središtem u Savariji (d. Szombathely, hrv. Subotiče). Hrvatsko priobalje i zaleđe nalazili su se u Dalmaciji, čija je prijestolnica kao i ranije bila Salona (d. Solin). Istra je ulazila u sastav desete italske oblasti Venetije i Histrije sa središtem u Akvileji (d. Aquileia, hrv. Oglej) koja je obuhvaćala i današnju Istru. Čini se da je unutar Dalmacije kao zasebna upravna cjelina prigodice izdvajana Liburnija koja se sterala između Raše i Krke, što bi moglo objasniti okolnost da se u kasnoantičkim izvorima pokrajina Dalmacija katkad navodi u množinskom obliku. Na višoj upravnoj razini panonske i dalmatinske oblasti bile su ustrojene u Panonsku dijecezu (*diocesis Pannoniarum*), poznatu kasnije i kao Zapadni Ilirik (*Illyricum occidentale*), sa središtem u Sirmiju, dok je Istra bila dio dijeceze Anonarijske Italije (*diocesis Italiae annonariae*) sa središtem u Mediolanu (d. Milano). Obje su dijeceze pripadale Prefekturi Ilirika, Italije i Afrike (*praefectura praetorio Illyrici Italiae et Africae*), čiji je načelnik stolovao još potkraj 4. stoljeća u Mediolanu, a od početka 5. stoljeća u Raveni koja je ujedno postala i stalno carsko sjedište. Povremeno je bila izdvojena samostalna Ilirička pre-

fektura (*praefectura praetorio per Illyricum*) koja je, osim Panonske, obuhvaćala još i Dačku (*dioecesis Daciae*) i Makedonsku dijecezu (*dioecesis Macedoniae*), a sjedište joj je također bilo u Sirmiju.

Prekretnicu u povijesti kasnorimske Panonije čine zbivanja koja su uslijedila nakon razornoga rimskoga poraza u bitki kod Hadrijanopola (d. Edirne) u kolovozu 378. godine, usporedivog po sudu jednog onodobnog povjesnika s katastrofom koju su Rimljani doživjeli kod Kane u južnoj Italiji u srazu sa slavnim kartaškim vojskovođom Hanibalom. Pobunjene gotske skupine, koje su se dvije godine prije smjestile u Drugoj Meziji (Bugarska) i Maloj Skitiji (jugoistočna Rumunjska) u Tračkoj dijecezi (*dioecesis Thraciarum*), pljačkaškim su navalama u iduće dvije godine zahvatile širok prostor, prodirući u grčke oblasti i sve do ruba Italije. Potonjim naletima upravljenima u Panoniju zapovijedali su Alatej i Safraks, vođe greutunških Gota (za koje se kasnije uvriježilo ime Ostrogoti) i pridruženih istočnoiranskih Alana te Huna koji su ih pratili vjerojatno i kad su 376. godine preko donjeg Dunava prešli na carsko tlo, ali su zadržali zasebnost pa po svoj prilici i mogućnost samostalnog djelovanja. Potkraj 378. napadači su upali u panonske oblasti, u Drugu Panoniju i Panoniju Valeriju. Ako je suditi po nekim navodima iz vrela, krizu su iskoristili i istočnoiranski Sarmati, udarivši preko Dunava. Provale je prolazno suzbio ilirički vojskovođa Majorijan, čiji se stožer nalazio u Akvinku (d. Óbuda, hrv. Stari Budim) u Valeriji, nakon čega su se zavojevači povukli. Uspjehe u borbi protiv ustanika polučio je i Teodozije I. (379–395) kojeg je na carski položaj 19. siječnja 379. u Sirmiju uzdigao zapadni car Gracijan (375–383), nastojeći prevladati gotsku krizu, utoliko nezgodniju što je pogibijom njegova strica Valenta kod Hadrijanopola Istok ostao bez cara. Vodeći operacije iz stožera u Tesaloniki (Solunu) koja je pripadala Iliričkoj prefekturi, Teodozije je u studenom 379. objavio u Carigradu pobjedu nad Gotima, Alanima i Hunima koja je dojavljena i u Rim. No zimi 379. i 380. teško se razbolio pa se stanje na bojištu opet pogoršalo. Alatejevi i Safraksovi odredi vjerojatno su u proljeće 380. ponovno upali u Panoniju. Zapadnoilirički vojskovođa Vitalijan pokazao se nedoraslim novoj navali, a poslije njegova poraza napadačima više ništa nije stajalo na putu. Koristeći se južnopanonskim prometnicama, prodrli su sada do granica Italije. Čini se da su napredovali i podravskom i posavskom magistratom. Na temelju rijetkih navoda iz vrela misli se da su razaranja pretrpjeli Mursa (d. Osijek) i Petovion (d. Ptuj), a jednako se pretpostavlja i za Cibale (d. Vinkovci) i Joviju Botivo (d. Ludbreg), dok bi nalazi u zemlju pohranjenog brončanog novca na više lokaliteta u Posavini i šire, Bijeljini (kovovi Valentinijana I., Valenta i Gracijana), možda okolici Bosanskog Broda (kovovi Gracijana, Valentinijana II. i Teodozija I.), Lupoglavu kraj Dugog Sela (kovovi Konstancija II., Julijana, Jovijana, Valentinijana I., Valenta i Gracijana), Sisku (kovovi Gracijana, Valentinijana II. i Teodozija I.) i južnije položenoj Sunji (kovovi Teodozija I.) te Zagrebu (kovovi Konstancija II., Valentinijana I., Valenta i Gracijana), kao i u Donjoj Kupčini sjeveroistočno od Karlovca (kovovi Valentinijana II.), mogli govoriti u prilog pretpostavci da su velikoj prijetnji bila izvrgnuta i naselja u dolini Save. Dakako, potreban je oprez u vezi s pripisivanjem ostava novca točno određenim vojnopolitičkim zbivanjima kako se ne bi svaka gotovo po navici povezivala s nekom znatnom ugrozom, iako su pobude za pohranu mogle biti raznovrsne. Ostava zlatnika Valentinijana I. otkrivena u Gradusi Posavskoj južno od Siska, od koje je sačuvan tek jedan primjerak, doista bi mogla imati veze s pogibelji izazvanom navedenim nasrtajem Gota, Alana i Huna, ali je jednako tako možda posljedica želje nekog pojedinca da radi uštede skloni na sigurno novac visoke vrijednosti i čistoće kovine. Napokon, poznato je i da su ka-

snorimski i ranobizantski brončani kovovi ostajali dulje vrijeme u uporabi pa stoga nije sasvim pouzdana ni datacija nastanka ostave isključivo na temelju najmlađih kovova. S druge strane, sve to ne isključuje mogućnost da su spomenute ostave uistinu potjecale iz ovog vremena. Zavodljiva je i pomisao da bi ostava iz Donje Kupčine bila istodobna s gotskim nasrtajem na Stridon u Dalmaciji. U kratkoj opasci koju je napisao u dalekom Betlehemu, gdje se skrasio 386. godine, glasoviti je crkveni naučitelj Jeronim zabilježio da su Goti razorili njegovo rodno mjesto koje se po svemu sudeći nalazilo u zaleđu Rijeke. Zavojevači su se u prodoru mogli poslužiti cestovnim odvojkom koji je od današnjeg Karlovca vodio u Senj i skrenuti lokalnim pravcem prema Tarsatici (d. Trsat). Naposljetku, vrlo bogata ostava srebrnog posuda pronađena nedavno u Vinkovcima, unutar zidina kasnorimskog grada, možda također ima veze s ovim pogibelnim trenutkom za južnopanonske zajednice, osobito s obzirom na mogućnost da su Cibale bile tada opustošene. Možda je neki imućni građanin, valjda pripadnik carske aristokracije, sakrio obiteljsko blago dok opasnost ne umine, ali više mu se nije pružila prigoda da ga ponovno otkopa.

Razornost ovih napada zacijelo je prvenstveno podrazumijevala pljačku imovine, otimačinu uroda i stoke te odvođenje zatočenika radi otkupa, a ne rušenje naselja. Kriza je bila dovoljno izražena da je zapadni car Gracijan iz svoga uobičajenoga

Vrijedna ostava srebrnog posuda s kraja 4. stoljeća iz Vinkovaca

Ostava luksuznog srebrnog posuda otkrivena je 23. ožujka 2012. u vinkovačkoj Dugoj ulici 26, a sadržavala je pedesetak komada raznovrsnog pribora: pladnjeva, tanjura, zdjela, vrčeva, čaša, svjetiljki i žlica, od kojih su pojedini primjerci prevučeni zlatom i urešeni nijeliranjem. Na jednoj od najraskošnijih posuda stoji natpis: »izradio Antonin Akvila« (AQVILA ANTONINVS FECIT), pa se može pretpostaviti da je barem dio posuda djelo ovog majstora. Zacijelo je vlasnik posuda bio mjesni uglednik – ne smije se smetnuti s uma da su iz Cibala potjecala dvojica kasnorimskih careva, Valentinijan I. (364–375) i Valent (364–378) – koji je obiteljsko

blago možda sklonio pred ratnim i pljačkaškim ugrozama kakvih je u završnim desetljećima 4. stoljeća bilo napretek u Panoniji. Poveže li se ova pretpostavka s događajima sa svršetka sedamdesetih godina toga stoljeća, moglo bi se čak pomišljati da je ostava bila pohranjena u trenucima dok su gotski, alanski i hunski napadači nasrtali na grad. Ako su Cibale bile uistinu opustošene u proljeće 380., pljačkašima je promaknuo nadasve bogat plijen, no čini se da ni vlasnik posuđa nije bio sretne ruke jer ostava u tom slučaju zacijelo ne bi ostala ukopana na mjestu gdje je pronađena. (©Gradski muzej Vinkovci, snimio Dražen Bota)

sjedišta Treverske Auguste (d. Trier) stigao u travnju 380. u Italiju, gdje je po svemu sudeći ostao do jeseni, boraveći poglavito u Akvileji. Doznajući za Teodozijeve neuspjeh u srazu s tervinškim Gotima (kasnije poznatima kao Vizigoti) koje je predvodio Fritigern, pobjednik kod Hadrijanopola, odaslao mu je vojna pojačanja pod zapovjedništvom dvojice vojskovođa franačkog podrijetla, Bautona i Arbogasta. Budući da je početkom rujna 380. Teodozije boravio u Sirmiju, vjerojatno je tada preuzeo dodijeljene čete i dogovorio s Gracijanovim zapovjednicima daljnje akcije. Čini se da je dolazak zapadnorimske vojske prisilio Alateja i Safraksa na uzmak, a udružene su zapadne i istočne rimske snage u ranu jesen uspjele u Istočnom Iliriku potući tervinške Gote, što je dalo povod za objavu pobjede u ime obaju careva u Carigradu u studenom 380. godine. Ako je predloženo tumačenje postojećih vrela točno, Gracijan odnosno vjerojatnije njegovi vojskovođe, jer car nije 380. godine osobno dolazio u Panoniju, sklopili su zaseban mir s Alatejem i Safraksom kojima je vjerojatno nanesen poraz i koji su bar formalno bili prisiljeni na predaju, ali su i dalje tvorili znatnu prijetnju. Ovaj je sporazum za cilj mogao imati i oslabljivanje bojne moći tervinških Gota. Pretpostavlja se kako je određeno da se Goti, Alani i Huni smjeste duž dunavske granice kao saveznički carski vojnici (federati), poglavito u Prvoj Panoniji i Valeriji, a po svojoj prilici i u uskom pograničnom odsječku Druge Panonije sjeverno od Drave. Nazočnost novih populacija zaključuje se i na temelju arheoloških nalaza koji upućuju na promijenjeni ukus u materijalnoj kulturi, iako je neophodno naglasiti da je spomenutu građu, koja po svojim obilježjima upućuje na tzv. podunavsko-istočnogermanski kulturni kompleks, nemoguće sa sigurnošću pripisati doseljenim federatima. Takvi su predmetni dokazi, premda pojedinačni, zatečeni u današnjoj Batini, Kneževim Vinogradima i Zmajevcu u Baranji, pri čemu valja istaknuti da su se na mjestu prvog i posljednjeg naselja nalazile rimske utvrde Kod Militara i Nova. Ključni bi prometni pravci u južnoj Panoniji tako zbog svoje izuzetne strateške važnosti bili izuzeti iz ovog aranžmana prihvatili li se da je on povijesna činjenica, a ne puki historiografski konstrukt. Tomu u prilog možda već govori okolnost da je Gracijan za vlastite potrebe unovačio četu Alana, što pretpostavlja prethodni sporazum. Alanima je čak iskazivao naročitu naklonost, što je prouzročilo nezadovoljstvo ostalih odreda pa dijelom i carev pad u kolovozu 383. godine.

Nadalje, na jednom epigrafskom spomeniku pronađenom u Akvileji kaže se da je Amancije, biskup grada Jovije (vjerojatno današnja Hétenyuszta u Mađarskoj), njegovao dobre odnose s tuđinskim pukom i ostvario vjersko zajedništvo s dvojicom vođa te donosio Evanđelje dvama narodima. Čini se da se u tuđinskom puku i dvojici vođa smiju prepoznati Goti i njima priključeni Alani i Huni odnosno Alatej i Safraks, dok bi dva naroda bili navedeni barbari i mjesno romansko stanovništvo (treba imati na umu da je i među porimljenim žiteljstvom kristijanizacija bila dugotrajan proces, osobito u rubnim pokrajinama). Kasnije spominjanje Gota, Alana i Huna u vezi s vojnopolitičkim zbivanjima u Zapadnom Carstvu također daje za pravo pretpostavci kako su oni bili smješteni u Panoniji kao federati. Napokon, istočnorimski kroničar podrijetlom iz Istočnog Ilirika imenom Marcellin, koji je pisao u Carigradu u prvim desetljećima 6. stoljeća, zabilježio je pod godinom 427. da su Rimljani preoteli panonske oblasti od Huna koji su ih držali pedeset godina. To znači da je početak hunske vlasti u Panoniji računao od 378. godine, dakle upravo od upada Alatejeve i Safraksove skupine, dok polustoljetno gospodstvo iz kroničarove perspektive podrazumijeva neprekidnu hunsku prisutnost, što se općenito podudara s pretpostavkom o trajnom smještanju Huna kao federata.

Daljnje operacije vođene su sljedeće, 381. godine, a bile su upravljene protiv Gota u Istočnom Iliriku. Čini se da nije bilo potrebe za većim vojnim akcijama pa možda stoga nije bilo objave novih carskih pobjeda kao prethodnih dviju godina. U svakom slučaju, Goti su potisnuti u Tračku dijecezu. Dok je Teodozije uglavnom boravio u Carigradu, Gracijan je ponovno u proljeće 381. iz Treverske Auguste došao u Italiju, a u ljeto je navratio u Sirmij i Viminacij (d. Stari Kostolac u Srbiji), središte Prve Mezije, pokrajine u Dačkoj dijecezi. Ovo pokazuje da je zapadnorimski car opet kontrolirao čitav Ilirik. Iliričke su oblasti objedinjene u jedinstvenoj Prefekturi Ilirika, Italije i Afrike, dok je Ilirička prefektura ukinuta. Ilirički je pohod (*expeditio Illyrica*), kako se vojna naziva u Gracijanovoj uredbi datiranoj 9. prosincem 382. (*Codex Theodosianus* 11.16.15), pobjedonosno priveden kraju bez većih poteškoća jer su tervinski Goti, vojno pritiješnjeni i iznureni manjkom zaliha, prisiljeni na mir koji je bio službeno utanačen 3. listopada 382. Podloživši se, dobili su zemlju za naseljavanje, vjerojatno poglavito duž Dunava u Drugoj Meziji i Obalnoj Dakiji u Tračkoj dijecezi, uz obvezu da kao federati obavljaju vojnu službu. Otada su se carske vlasti s više ili manje poteškoća služile kako panonskim tako i tračkim federatima koji su bili neprestana potencijalna prijetnja i mogući izvor nestabilnosti. U Panoniji je prisutnost federatskih četa ipak donijela kratkotrajan predah ako je suditi po pojedinim podacima iz literarnih izvora. Mediolanski biskup Ambrozije svjedoči u jednom pismu o bogatoj žetvi 383. godine u Panoniji jer se nagodinu višak žita mijenjao u sjevernoj Italiji za vino. Nesmetano odvijanje poljoprivrednih i trgovačkih djelatnosti pretpostavlja mirne prilike. Da je stanje bilo dovoljno sigurno može se zaključiti i po tome što se stanoviti Valerije Dalmacije, bivši namjesnik jedne galske pokrajine, vratio na svoje imanje u južnoj Valeriji kad mu je vjerojatno potkraj osamdesetih godina 4. stoljeća istekla služba. Natpis na kojem se spominje otkriven je na pustari Ida kod lokaliteta Henja u blizini sela Širine zapadno od Belog Manastira, u zaleđu dunavskog limesa.

Novu neposrednu ugrozu južnapanonskim zajednicama donio je građanski rat između Teodozija I. i carskog uzurpatora Magna Maksima koji je u kasno ljeto ili ranu jesen 387. bio zaposjeo Italiju i prisilio Valentinijana II. (375–392) na bijeg u Tesaloniku. Dok je Magno Maksim nastojao zavladatai prometnim pravcima u južnoj Panoniji kako bi pripremio vlastito daljnje nadiranje, ali i spriječio očekivani protuudar, Teodozije se u isti mah u proljeće 388. pokrenuo iz Tesalonike. Putem je sebi pridružio tračke federate, dok su mu se u Panoniji po svemu sudeći priključili i mjesni federati. Prva je bitka između Teodozijevih i Maksimovih snaga vođena kod Siscije vjerojatno u srpnju 388., što bi upućivalo na zaključak da se car prethodno kretao posavskom magistralom kao bržom poveznicom s Italijom. Osim toga, činjenica da se Maksim utaborio kod Siscije pokazuje kako njegov pokušaj da zagospodari Panonijom nije polučio uspjeh, jer u protivnom bi se Teodoziju prodiru zacijelo suprotstavio znatno prije, na donjem toku Save. Carevo je konjaništvo koje su činili Huni i Alani prešlo u hitroj navali nabujalu Savu i hametice potuklo potpuno iznenađenog protivnika. Poslije ovog neugodnog poraza Maksim se povukao na sjever preko Andautonije, smjerajući poprečnom prometnicom prema podravskoj magistrali i Petovionu, gdje se nalazio njegov brat Marcelin s glavninom snaga. Čini se da je na uzmaku pokušao zaustaviti Teodozijevo napredovanje kod utvrde na današnjemu brijegu Kuzelin blizu Zagreba, sjeverno od sesvetskog sela Donje Glavnice. Na tom su lokalitetu, između ostalog oružjem, pronađena i tri vrška strelica koje su karakteristične za hunske ratnike i najvjerojatnije ih se može povezati s ovim vojnim pohodom, odnosno pripadale bi hunskim federatima. Valja pomišljati i na to da je

u borbama utvrda pretrpjela manja razaranja. Misli se da ovim ratnim operacijama kronološki pripada i pustošenje Akva Jaza (d. Varaždinske Toplice) jer su arheološka istraživanja, uz gornje slojeve pune paljevine i nagorenih predmeta, iznjedrila i kamene projekte i bacače. Budući da su Akve Jaze ležale na istočnome odvojkju od spomenute prometnice koja je vodila od Andautonije prema dravskoj dolini, moglo bi se pomišljati da je Teodozije, ako je naselje pretvoreno u vojno uporište, želio prije presudnog boja s Maksimom kod Petoviona osigurati sebi zaleđe. Južna Panonija je iznova vidjela Teodozija i njegove čete 394. godine kad je car nastupao protiv novog uzurpatora na Zapadu, Eugenija. Ovog puta nije bilo nikakvog otpora i carska je vojska bez poteškoća napredovala do Italije, možda ponovno posavskim pravcem, iako nije isključena ni podravska magistrala kao važnija prometnica u kasnoj antici. I dok se sjeverna Panonija u osamdesetim i devedesetim godinama 4. stoljeća suočavala s prijetnjama koje su dolazile i s one strane Dunava, savsko-dravsko-dunavsko međuriječje uživalo je poslije pokreta vojski za građanskih ratova u svojevrsnom zatišju. Stoga je Jeronim i mogao 397. godine naći kupca za očinsko imanje u Stridonu, iako je još za prethodnu godinu lamentirao da razni barbarski narodi već dva desetljeća pustoše i ubijaju širom Ilirika. Napokon, do 399. godine zapadnorimski je vojskovođa Stilihon uspio obnoviti uređenije stanje u Podunavlju jer vrela svjedoče da se mjesno stanovništvo vratilo poljoprivredi i opet počelo plaćati porez. U ovo vrijeme jamačno spada misija senatora Flavija Lupa koji je stigao u Drugu Panoniju da kao fiskalni stručnjak procijeni porezna zaduženja mjesnih zemljoposjednika i pobrine se da dio novca bude utrošen na obnovu bedema pokrajinskih gradova. Iako se zbog nedostatka sustavnih istraživanja ništa konkretnije ne može reći o funkcioniranju privatnih posjeda i carskih vila u južnoj Panoniji u 4. stoljeću, teško da su ladanjska gospodarstva očuvala živost uza sve nedaće, uključujući tu i manjak radne snage i napuštanje zemlje, poteškoće koje su pogađale čak i mnogo zaklonjenije krajeve. U Panoniji je s obzirom na već naglašenu ranjivost zbog blizine granice, ali i izloženost pokretima vojski, jer su ovuda prolazile ključne prometnice između Istoka i Zapada, taj problem bio još istaknutiji.

Bijeg i iseljavanje stanovništva bili su naročito izraženi između 401. i 408. godine dok je trajao gotovo neprestan pritisak na Panoniju. I njezini su južni predjeli ovo osjetili kad su Alarikovi Goti u tri navrata prolazili ovuda, u jesen 401. u prodoru prema Italiji krećući se posavskom magistralom možda čitavim putem od Sirmija do Emone, u ljeto 402. na uzmaku iz Italije i opet u proljeće 408. na novom proputovanju do Italije. Prolazak Gota pokazao se presudnim za sudbinu panonskih federata koji su se dokraja podijelili, a na koncu su u Panoniji ostali samo Huni. Ovakvi su pokreti, prekogranične provale i unutrašnje smutnje uzrokovali svojevrsan izbjeglički val koji je zapljusnuo sigurnije oblasti Ilirika, ali i susjedne pokrajine. O tome prvenstveno svjedoče zapadnorimski ukazi koji opetuju naloge o nužnom pomaganju i zaštiti izbjeglog pučanstva podvrgnutog i različitim zlouporabama. Poznato je i pojedinačan slučaj izbjeglištva, jedne ugledne Panonke senatorskog staleža, koja je umrla na području Salone, okončavši svoje dane 15. prosinca 425. u dobi od 30 godina i ostavivši za sobom muža i dvoje djece. Iako je nemoguće ustvrditi je li potjecala iz sjeverne ili južne Panonije, vrlo vjerojatno je kao jako mlada napustila svoj panonski zavičaj, možda na samom koncu 4. ili početkom 5. stoljeća, u jeku barbarskih navala. Roditelji su joj zacijelo pripadali mjesnoj eliti, ali su pred opasnošću potražili veću sigurnost na dalmatinskom jugu. Mogli su izbjegli najprije u Italiju, a onda bi ova plemenitašica nepoznata imena poslije, s njima ili već udana, naposljetku stigla u Dalmaciju. Masovniji odljev stanovništva dobio je izraz i u prijenosu

svetačkih kultova jer su ljudi, napuštajući ugrožene krajeve, nosili sa sobom kako osobne tako i općinske vrijednosti, među kojima su relikvije svetaca imale vidno mjesto. U prvom razdoblju svojevrsnog panonskog egzodusa dogodio se i prijenos moći sv. Kvirina, biskupa Siscije, koji je mučeništvo pretrpio u Savariji, gdje je pokopan, a čiji su ostaci dopremljeni u Rim između 404/405. i 420. godine. Drugi primjer su panonsko-mezijski sveci, Donat, Romul, Silvan, Venust i Hermogen, duhovnici iz Singiduna (d. Beograd) i Sirmija, koji su muku iskusili u Sirmiju i Cibalama, a čije su relikvije završile u Akvileji možda oko 408. godine. Patnje i nedaće ljudi duboko su se kosnule jednog dobrovoljnog iseljenika iz Ilirika koji već odavno nije živio u ovim krajevima, ali je i dalje održavao blisku vezu sa širim zavičajem. Pišući 409. godine u sigurnosti udaljene Palestine o jadima koji su zadnjih godina snašli Rimsko Carstvo, Jeronim crnim bojama oslikava prethodna tri desetljeća u povijesti iliričkih i tračkih oblasti koja su mu se činila kao dani ropstva i opsade, a koja su bila okončana odlaskom Alarika i njegovih Gota 408. godine: »Odavno od Pontskoga (Crnoga) mora sve do Julijskih Alpa nije naše ono što je naše i, nakon sloma dunavske granice, trideset se godina vojevalo u središnjim oblastima Rimskoga Carstva. Presahle su suze od dugotrajnosti. Osim malo staraca, svi su rođeni u sužanjstvu i opsadi pa nisu žudjeli za slobodom koju nisu upoznali.« (*Pisma* 123.17)

Kasnorimski ustroj u završnoj mijeni

Čini se da je ponovnu stabilizaciju prilika u Panoniji donijelo upravljanje vojskovođe Generida koji je 409. godine postao vojnim zapovjednikom cijelog Zapadnog Ilirika. Po svoj prilici tada su još i u južnoj Panoniji bile funkcionalne barem neke civilne i vojne upravne strukture zabilježene u *Popisu svih civilnih i vojnih dužnosti obaju Carstava (Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium utriusque imperii)*, koji jednim dijelom datira s početka devedesetih godina 4. stoljeća, a drugim iz prve polovice 5. stoljeća, jer je za zapadnu polovicu dopunjavao pod Honorijem (395–423) i Valentinijanom III. (425–455). Osim pokrajinskih namjesničkih službi, pri čemu je namjesnik Druge Panonije, kao i upravitelj italske oblasti Venetije i Histrije, imao viši rang (*consularis*) od namjesnika Panonije Savije (*corrector*) (*Not. Dign. Occ.* 1.51, 53, 82–83), za Saviju se spominju predstojnik pokrajinske riznice u Sisciji (*praepositus thesaurorum Siscianorum, Saviae*), upravitelj siscijske kovnice (*procurator monetae Siscianae*) i upravitelj krunskih dobara (*procurator rei privatae per Saviam*) (*Not. Dign. Occ.* 11.24, 39, 12.21), a za Drugu Panoniju vojskovođa granice (*dux limitis*), čija je nadležnost na drugom mjestu protegnuta i na Saviju (*Not. Dign. Occ.* 5.136, 32.21), te upravitelj tkaonice sukna u Sirmiju (*procurator gynaecii Sirmensis*), uz radionicu štitova, sedala i oružja smještena u istom pokrajinskom središtu (*Not. Dign. Occ.* 9.18, 11.46). Dakako, ostaje otvoreno pitanje koliko je dugo u 5. stoljeću ova administrativna slika odgovarala stvarnim prilikama. Tako se za siscijsku kovnicu misli da je opet bila operativna između 408. i 423. godine nakon što je prethodno u jednom času prestala djelovati (potkraj osamdesetih ili početkom devedesetih godina 4. stoljeća odnosno do 395. godine), međutim pretpostavka o obnovi njezina rada (ili o kontinuiranom pogonu do početka 5. stoljeća) ne može se zasad dovoljno potkrijepiti. Napokon, do vremena Teodozija I. trajno je zatvorena i kovnica u Sirmiju koja se uostalom niti ne spominje u *Popisu*. Moglo bi se

**Kasnorimske provincije
na istočnoj obali Jadrana
i u srednjem Podunavlju oko 400.
godine**

pomišljati da je sirmijska kovnica postala žrtvom kriznih godina 379–380., jednako kao što se misli da su tadašnje pogibelji bile razlogom premještanja carske tkaonice iz Basijane (d. Donji Petrovci) u dalmatinsku prijestolnicu Salonu, o čemu također svjedoči *Popis* (*Not. Dign. Occ.* 11.46). Bilo je premješteno i zapovjedništvo odjela rimske podunavske flote za Drugu Panoniju (*praefectus classis Aegetsensium¹ sive secundae Pannonicae*), za koje se u *Popisu* ističe da je »sada« (*nunc*) u Sisciji (*Not. Dign. Occ.* 32.56). Ostala su sjedišta flotnog zapovjedništva bila Sirmij (*classis pri-*

¹ Ime Egetenjani (*Aegetsenses*) odnosi se na grad Egetu (*Aegeta, Egeta*) koji se nalazio na mjestu današnje Brze Palanke u sjeveroistočnoj Srbiji (usp. Olivera Ilić – Snežana Golubović – Nemanja Mrđić, *Supplying and Transport along Danube Limes in the Upper Moesia, Archaeology and Science / Arheologija i prirodne nauke*, sv. 6/2010, Beograd 2011., 72). Otuda bi se moglo zaključiti da su jedinice ove flote nekoć bile u Obalnoj Dakiji, a da su u nekom trenutku prebačene u Drugu Panoniju i preimenovane u Drugu panonsku flotu.

ma Flavia Augusta), Graj² (*classis secunda Flavia*), Mursa (*classis Histrica*³) i Servicij (*classis prima Pannonica*) (Not. Dign. Occ. 32.50–52, 55). Uz dužan oprez, možda bi se navedena promjena mogla pripisati djelovanju vojskovođe Generida. Popis navodi i razne postrojbe, pješачke i konjaničke, koje su u pravilu činile vojnu posadu garnizona na dunavskom limesu, izuzevši Sisciju gdje bi sjedište imao tribun treće kohorte Alpinaca i Marsoniju u kojoj bi bio smješten jedan dio – drugi bi pak bio smješten u Taurunu (d. Zemun) – pomoćne barbarske jedinice (*auxilia*) askarija (*ascarii*), tj. mješinarara (Not. Dign. Occ. 32.21–49, 53–54, 57–59). Budući da se, prema sadašnjoj razini spoznaja, naročito nakon 395. godine snizio dotok gotovog novca u Panoniji, moglo bi se pretpostaviti da su na to utjecale i smanjene novčane potrebe za namirivanje vojničkih plaća – ujedno pokazatelj i da je opala brojnost stalno stacioniranih rimskih četa. Ova bi okolnost možda dodatno objašnjavala činjenicu o prestanku rada južnopanonskih kovnica. Međutim kako kolanje novca nije u potpunosti zamrlo, smatra se da su još nekoliko desetljeća u uporabi ostali stari kovovi, što svjedoči o tome da gospodarska aktivnost nije sasvim prekinuta, nego je opstala u neznatnijem opsegu, svedena na lokalnu razinu.

Bez obzira na predmnijevani Generidov pokušaj, rastakanje rimskih struktura u južnoj Panoniji se nastavilo, no pojedinosti su nedohvatne zbog posvemašnje šutnje vrela. Tek se može sa sigurnošću uzeti da je Aecije, budući glavni zapadnorimski vojskovođa, prošao u proljeće 425. godine južnom Panonijom kad je u službi samozvanca Ivana (423–425) hitao iz Ravene novcem kupiti pomoć tzv. Velikih Huna (ovako nazvanih da bi se razlikovali od hunskih federata) jer se spremao istočnorimski udar protiv nezakonite carske vlasti. Istim se putem Aecije vraćao u Italiju s hunskim plaćenicima, ali je stigao prekasno da pomogne Ivanu. Naime istočnorimska je vojska, posluživši se prethodno Salonom kao bazom, u međuvremenu napredovala do Ravene iz dva pravca, morskog i kopnenog (u potonjem se slučaju do sjeverne Italije kretala kroz Dalmaciju i Histriju), uspjevši naposljetku više smicalicom negoli silom zarobiti uzurpatora. Nakon početnog sukoba Aecije je postigao dogovor s novim vlastodršcima, Honorijevom polusestrom Galom Placidijom i njezinim malodobnim sinom Valentinijanom III., pa je otpustio Hune koje je bogato nadario. Čini se da su se dobri odnosi s tzv. Velikim Hunima povoljno odrazili na prilike u Panoniji jer su Zapadni Rimljani 427. godine obnovili nadzor nad panonskim oblastima preotetima, ako je takvo tumačenje rijetkih izvornih podataka točno, od hunskih federata koji su potisnuti preko Dunava. Pet godina poslije ovim je krajevima opet žurio Aecije nakon što se našao u sukobu s Galom Placidijom. Iz Rima se prebacio lađom u Dalmaciju, odakle je prešao u Panoniju vjerojatno nekim od uobičajenih cestovnih pravaca s juga. Stupivši preko Dunava, dospio je k Hunima i ishodio od njih oružanu pomoć. Na čelu hunskoga odreda stigao je zacijelo

² Nije poznato gdje se točno nalazio Graj (*Graium*) osim da je morao pripadati Drugoj Panoniji. Vjerojatno je ležao na Savi pa bi u obzir dolazila Sremska Rača, gdje su u rijeci otkriveni brojni primjerci rimske vojničke opreme (usp. Petar Milošević, Rimski nalazi u Savi kod Sremske Rače, *Starinar*, n. s., sv. XXXI, Beograd 1980., ²1981., 35–41). Druga mišljenja lociraju Graj eventualno u okolici Brčkog (Ivan Radman-Livaja, *The Roman Army, The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, uredila Branka Migotti /BAR International Series 2393/, Oxford 2012., 180).

³ Dunavska flota (*classis Histrica*) objedinila je dvije flote koje su djelovale na Dunavu, panonsku (*classis Pannonica*) i mezijijsku (*classis Moesiaca*). Uz Mursu, glavne su luke bile Karnunt (d. Petronell-Carnuntum / Bad Deutsch-Altenburg) odnosno Vindobona (d. Beč) u Prvoj Panoniji, Florencija tj. Lugion (d. Dunaszekcső) u Valeriji, Viminacij u Prvoj Meziji i, prije dislokacije, Egeta u Obalnoj Dakiji (Not. Dign. Occ. 33.58, 34.28, Not. Dign. Or. 41.38, 42.42).

preko južne Panonije u sjevernu Italiju, do Ravene, gdje su stolovali Gala Placidija i Valentinijan III. Prikazom sile ostvario je povratak u carsku milost i imenovanje za glavnog vojskovođu na Zapadu. Osim uvriježenim darovima i novcem, Aecije se prijateljima Hunima odužio (što im je možda i unaprijed bio obećao) redovnim savezničkim ugovorom koji je s njima sklopio 433. godine. Huni su službeno postali federati i stekli pravo da se nasele u carskim pokrajinama. Kako se čini, Aecije im je prepustio znatan dio panonskih oblasti, među njima i glavninu Druge Panonije. Pored Savije, koja je zacijelo trebala ostati predstraža Italije, iz pogodbe su bili izuzeti veliki gradovi, barem u Drugoj Panoniji, a vjerojatno i strateški vrlo važne prometnice duž Save i Drave. Ovo ne znači da su Huni doista i naselili spomenute krajeve (bilo oni sami bilo njihovi podložnici) jer je središte hunske države ležalo istočno od srednjeg Dunava, ali su oni postali zona njihova utjecaja, poglavito područje sjeverno od Drave. Na pitanje je li u isti mah u jugozapadnom pograničju Savije oblikovana nova oblast o kojoj sačuvani kasnoantički izvori ništa ne znaju, a izričito je spominje samo jedno kasnije vrelo vjerojatno s početka 9. stoljeća (Anonim Ravenjanin) pod imenom Središnja Valerija, nije moguće dati jednoznačan odgovor. Smatra se da je prozvana po iseljenicima iz Hunima izručene Valerije i da je mogla biti sastavni dio zapadnorimskoga obrambenog sustava na pragu Italije. Ako nije puka zabuna ranosrednjovjekovnog pisca odnosno konstrukt moderne historiografije, možda je u pitanju bio tek neslužbeni naziv za područje u predvorju Alpa gdje su se smjestili izbjegli valerijski Panonci i koje nikada nije organizirano u pravu pokrajinu. No još je važnije da i sama ova mogućnost svjedoči o tome koliko je nagrižen bio rimski upravni ustroj u Panoniji. Praktički je prestao postojati. Zapadnorimskom je dvoru otuda bilo i razmjerno lako ustupiti Istočnome Carstvu znatan dio Panonske dijeceze odnosno panonske pokrajine, a po svemu sudeći i Dalmaciju. Sve se to odigralo u povodu vjenčanja mladog Valentinijana III. i Licinije Eudoksije, kćeri njegova polubratuća Teodozija II. (408–450), 29. listopada 437. u Carigradu. Brak je bio dogovoren još 424. godine kad je Valentinijan imao svega pet, a Licinija Eudoksija dvije godine, u sklopu sporazuma kojim se Gala Placidija u zamjenu za istočnorimsku vojnu pomoć protiv samoproglašenog cara Ivana odrekla u ime Zapadnog Carstva prava na Istočni Ilirik. Možda je već i tada tomu pridodala obećanje da će Istočnome Carstvu pripasti i za nj strateški ključni dijelovi Panonske dijeceze, poglavito donjosavska oblast sa Sirmijem kao središnjom obrambenom točkom, ali i Dalmacija koja se istočnim bokom u punoj dužini oslanjala na zapadnu granicu Iliričke prefektore i svojim lukama bila podesna za prebacivanje vojnih snaga. Ovakvim aranžmanom ravenski se dvor ujedno riješio i svih potencijalnih komplikacija s Hunima i srednjim Podunavljem koje ionako više nije bio kadar braniti, iako se u isti mah lišio i mogućnosti da djelatnije zahvaća u prilike u Panoniji i Dalmaciji. Obrana Italije bila je pak nužno pomaknuta na trostruki lanac utvrđenih uporišta u Julijskim Alpama, na glasovita *claustra Alpium Iuliarum* (doslovce »brane ili zapreke u Julijskim Alpama«) – najistureniji i najduži lanac sezao je od Tarsatike do Emone. Može se pretpostaviti da su tada bile iz Panonije povučene preostale zapadnorimske čete koje su zacijelo iskorištene da ojačaju italski bedem. U kojoj su ih mjeri zamijenile istočnorimske postrojbe može se tek nagađati, no vjerojatno su bile usredotočene na Sirmij i obližnje utvrde na Dunavu.

Protezanjem nadležnosti na Panoniju istočnorimski dvor izložio se većim rizicima kad su bili u pitanju odnosi s Hunima, ali isprva se doimalo kako nema razloga za bojazan jer se održavao mir utanačen 435. godine kod grada Marga (d. Orašje kod Dubrave, Srbija) na ušću Morave u Dunav. No već u jesen 440. Huni su predvođeni

dvojecom kraljeva, starijim Bledom (434–445) i mladim Atilom (434–453), provalili preko Dunava i zaposjeli Viminacij. Sljedeće godine u jednom su smjeru zahvatili napadom Marg, Singidun i Sirmij, a u drugom su pravcu prodrli do Najsja (d. Niš). Kad je isteklo jednogodišnje primirje, Huni su 442. godine opet navalili i opustošili iliričke i tračke oblasti, osvojivši niz gradova uz dunavsku granicu. Nakon toga nanovo je zavladao mir. Osvojenjem Sirmija Huni su dovršili zaposjedanje Druge Panonije. Može se pretpostaviti da su istovremeno zauzeli utvrde na dunavskom limesu i prepustili ih propadanju ciljajući trajno oslabiti obrambenu sposobnost Istočnog Carstva. Ovime je bio zadan završni udarac mjesnom rimskom civilnom i vojnom ustroju. Pod Hune su zacijelo potpali i drugi gradovi u donjem međuriječju Drave i Save, ali ih vjerojatno nije bilo potrebno pokoravati oružjem. Panonija Savija ostala je izvan osvajačkog naleta jer njezinim prisvajanjem Huni strateški ne bi ništa dobili. Težište njihovih napada uvijek je bio donji Dunav pa je kontrola nad Drugom Panonijom bila mnogo važnija za nesmetane provale na istočnorimsko područje. Da Huni nisu gospodarili svim panonskim pokrajinama, posredno svjedoči i pisac Prisk iz Panija koji je 449. godine sudjelovao u istočnorimskom poslanstvu Atili. On naime spominje stanovitog Konstanciola koji je dolazio s područja Panonije pod Atilinom vlašću (fr. 11.2). Tvrdnja ima smisla jedino ako je bilo dijelova koji se nisu podvrgavali hunskom kralju, a u obzir dolazi ponajprije Savija. Na području današnjeg Zagreba otkriven je zlatnik Valentinijana III. iskovan poslije 450. godine pa, iako nisu poznati ni vrijeme niti okolnosti pod kojima je onamo dospio, mogao bi ukazivati na to da je zapadni dio savsko-dravskog međuriječja izmicao kako hunskom tako i istočnorimskom utjecaju. Ipak, valja imati na umu da su Huni 452. godine napali Italiju i da je spomenuti novac mogao ovdje završiti pri njihovu povlačenju, osobito stoga što se izglednim čini da su se kretali i posavskom prometnicom. Napokon, možda je bio dio danas izgubljene ostave pohranjene mnogo kasnije i ne može se uzeti kao svjedočanstvo za sredinu 5. stoljeća. Arheološka građa hunske provenijencije u današnjoj je Hrvatskoj utvrđena, kako stvari sada stoje, samo na jednom lokalitetu, u baranjskom Zmajevcu, gdje je stajala kasnorimska utvrda Nova. Dodatnu potkrepu pretpostavci da su se ovdje zadržavali Huni ili njihovi podložnici pružio bi nalaz zlatnika Teodozija II., datiran u vrijeme od 441. do 450. godine, najvjerojatnije dio danka što ga je Istočno Carstvo plaćalo Hunima.

Panoniju su Huni iskorištavali i u gospodarske svrhe. Poznato je iz pisanih vrela da je kamen za izgradnju kupelji jednog hunskog uglednika bio dopremljen iz Panonije, vjerojatno vodenim putem iz Fruštogorskih kamenoloma. Mnogi su Panonci našli i korist u suradnji s Hunima, poput već spomenutog Konstanciola koji je služio kao tumač, te Atilina osobnog tajnika Oresta koji je podrijetlo vukao iz Druge Panonije. On se poslije vinuo i do položaja glavnog zapadnorimskog vojskovođe i naposljetku ustoličio sina Romula Augusta za cara u Italiji. Drugi su Panonci bili nešto slabije sreće, naprimjer neimenovani je zidar iz Sirmija, koji je sagradio kupelj hunskom prvaku, bio doveden kao zarobljenik, ali ni nakon uspješno odrađenog posla nije pušten, nego je morao ostati kao upravitelj zdanja. Pokrajincima je hunsko gospodarstvo moglo pružiti i utočište od opresivnog kasnorimskog poreznog i vladavinskog sustava. Prisk iz Panija zabilježio je priču jednog Grka, trgovca iz Viminacija koji je pao u hunsko zatočeništvo, ali je nastavio živjeti među Hunima i nakon što je stekao slobodu jer je bio mnogo zadovoljniji pod hunskom negoli rimskom vlašću (fr. 11.2). Propadanje urbanog krajolika nužno se ne samo nastavilo nego i pojačalo budući da Hunima nije bilo stalo do održavanja gradova. To ne znači da su gradske cjeline potpuno odumrle, no u njima je bilo sve manje života. Hunska je vlast imala

Zlatnik cara Teodozija II. iz Zmajevca

Zlatni novac (solid) cara Teodozija II. iskovan je između 441. i 450. godine u carigradskoj kovnici, a pronađen je u Zmajevcu (Vörösmartu), gdje se nekoć dizala kasnorimska utvrda Nova. Na aversu (licu) novca stoji: D(*ominus*) N(*oster*) THEODOSIVS P(*ius*) F(*elix*) AUG(*ustus*) (naš gospodin Teodozije, blažen i sretan august) i prikaz cara, dok je na reversu (naličju) natpis: IMP(*erator*) XXXII CO(*n*)S(*ul*) XVII P(*ater*)P(*atriciae*) CON(*stantinopoli*) OB(*ryzum*) (»imperator trideset i dva puta, konzul sedamnaest puta, otac domovine, u Carigradu, čisto zlato«) i sjedeći lik sa žezlom i mačem. U Zmajevcu je otkriven i zasad jedini nalaz predmeta hunske provenijencije u Hrvatskoj, par zlatnih okova tzv. crnomorskog polikromnog stila s korica spata (dugog, dvosječnog mača), što navodi na zaključak da su se tu smjestili Huni ili njihovi podložnici (možda Ostrogoti). Zlatnik je najvjerojatnije pripadao godišnjem danku koje je Istočno Rimsko Carstvo plaćalo Hunima. Danak je od 435. godine iznosio 50.400 solida ili 700 libri (oko 229 kg) zlata, dok je 447. godine čak utrostručen na 151.200 solida ili 2100 libri (oko 687,5 kg) zlata. (©Arheološki muzej u Zagrebu, snimio Igor Krajcar)

barem jedan povoljan učinak na prilike u kasnoantičkoj Panoniji: omogućila je dva desetljeća sigurnosti od provala i napada koji su u prethodnom razdoblju često pogadali panonski prostor.

Dalmaciju su cijelo ovo vrijeme, još od svršetka 4. stoljeća, uglavnom zaobilazile veće ratne nedaće, iako su i na nju itekako utjecale nepovoljne prilike u susjednim oblastima jer je postala pribežište izbjeglicama iz ugroženih panonskih područja. Nema dvojbe da su se i žitelji same Dalmacije pod dojmom opće nesigurnosti stavljali u pokret, sklanjajući se ponajprije na jadranske otoke, ali i stremeći k drugoj, italskoj obali. Sve izrazitija je bila razlika između priobalja i unutrašnjosti pokrajine. Taj je proces započeo još u 3. stoljeću kako su prometne veze između tih dviju prostornih cjelina slabjele. Udaljenije se dalmatinsko zaleđe, naročito duboko u kontinentu, sve više zatvaralo u sebe, oblikujući izolirane društvene i gospodarske jedinice. Premda je samodostatnost postala geslo dana u kasnorimsko doba, što se odrazilo i na trgovačke okove, uvoz i izvoz roba nije prestao. Primorski gradovi su i dalje održavali dodire s drugim sredozemnim središtima, prvenstveno u sjevernoj Africi i Grčkoj, ali su se smanjili opseg i kakvoća trgovine. Ove su okolnosti imale i pozitivnu posljedicu – opstanak mjesnoga obrtništva i poljoprivrede namijenjenih potražnji užeg tržišta. U proizvodnji i potrošnji prednjačili su zahtjevi države. *Popis svih civilnih i vojnih dužnosti obaju Carstava* bilježi u Saloni oružarnicu, bojadisaonicu grimizom te tkaonicu sukna koja je premještena iz Basijane, dok se druga tkaonica, okićena pridjevkom jupiterska, nalazila u obližnjem Aspalatu odnosno Dioklecijanovoj palači (*Not. Dign. Occ.* 9.22, 11.46, 48, 66). Jedna bojadisaonica djelovala je i u Cisi, uz zapadnu obalu Istre (*Not. Dign. Occ.* 11.67).⁴ U Saloni su kao pokrajinskoj prijestolnici stolovali visoki dužnosnici, namjesnik (*praeses*), predstojnik riznice (*praepositus thesaurorum Salonitanorum*) i upravitelj krunskih dobara (*procurator rei privatae per Dalmatiam*) (*Not. Dign. Occ.* 11.23, 12.20, 45.4). U njoj se možda smjestio i glavni računovođa (*rationalis summarum*) nadležan za Drugu Panoniju, Dalmaciju i Saviju (*Not. Dign. Occ.* 11.10). Moguće je da je isprva bio u Sirmiju, ako poredak navođenja pokrajina u *Popisu* ima ikakvu težinu i ima li se na umu da je grad bio središte Panonske dijeceze, a da mu je sjedište poslije preneseno na sigurniji jug. Moglo bi se pomišljati i da su u Saloni naposljetku završili dužnosnici na razini dijeceze, komes za darivanja u Iliriku (*comes largitionum per Illyricum*) zadužen za carske financije i vojničke darove, komes za carine u Iliriku (*comes commerciorum per Illyricum*) koji je vodio brigu o ubiranju prihoda od trgovinskog prometa i računovođa za krunska dobra u Iliriku (*rationalis rerum privatarum per Illyricum*) (*Not. Dign. Occ.* 11.4, 86, 12.6). Jesu li prethodno stolovali u Sirmiju, ili u Sisciji koja je također bila gospodarsko središte Panonske dijeceze, nemoguće je reći sa sigurnošću. Komes za rudnike u Iliriku (*comes metallorum per Illyricum*), koji se spominje još u uredbi Valentinijana I. i Valenta od 10. prosinca 365. (*Codex Theodosianus* 10.19.3), isprva je svojom nadležnošću pokrивao čitav Ilirik odnosno sve tri iliričke dijeceze, Panonsku, Dačku i Makedonsku, što znači da su mu bili podređeni i rudnici u Panoniji i Dalmaciji, a misli se da mu je sjedište bilo u Sirmiju. Budući da je u *Popisu* naveden samo u istočnom odsječku (*Not. Dign. Or.* 13.11), to upućuje na zaključak da su pod njim stajali

⁴ Nije riješeno pitanje gdje je točno bila kasnoantička Cisa. Misli se da je ime pokrivalo čitavo Brijunsko otočje, a da je bojadisaonica možda bila smještena u uvali Verige, ali bi u obzir dolazio i rt Barbariga sjeverozapadno od Vodnjana, koji se tradicijski nekoć zvao Punta Cissana (Vlasta Begović Dvoržak – Ivančica Dvoržak Schrunk, *Fullonica* u uvali Verige na Brijunima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 22, Zagreb 2005., 138–139).

rudnici u Iliričkoj prefekturi, dok je vrhovni nadzor nad panonsko-dalmatinskim rudnicima mogao pripasti komesu za zlato (*comes auri*) (*Not. Dign. Occ.* 11.6) koji je po svemu sudeći nadgledao iskorištavanje rudnog blaga u Zapadnom Carstvu. Izravnu pak upravu preuzeo je vjerojatno glavni računovoda za Drugu Panoniju, Dalmaciju i Saviju, čija je briga ionako bio dohodak od plemenitih kovina. Kad je glavnina Panonske dijeceze bila 437. godine predana Istočnom Carstvu, panonsko-dalmatinski rudnici zacijelo su se vratili pod ovlasti komesa za rudnike u Iliriku. U kojoj su mjeri oni uopće eksploatirani u 5. stoljeću teško je kazati, međutim valja pretpostaviti da su pojedina nalazišta ostala funkcionalna, osobito stoga što je država vađenje srebra, bakra i željeza prepustila privatnoj inicijativi uz obvezu da se dio isporuči carskim vlastima.⁵ Napokon, prema uvriježenom mišljenju još se u sedamdesetim godina 5. stoljeća kovao u Saloni zlatni novac, što pretpostavlja mjesno dostupnu kovinu.⁶ Poljoprivredna je proizvodnja bila poglavito usmjerena na zadovoljavanje potreba gradova i vojske koja se na pohodu opskrbljivala lokalno, često i prisilno. Boravak istočnorimskih četa u zimu i proljeće 425. u Saloni i njezinoj okolini sigurno je napregnuo tamošnje resurse, jednako kao što su dva Teodozijeva rata protiv zapadnih uzurpatora (388. i 394) – prvi još i više nego drugi jer je tada u pokrajini bojno djelovala i protucareva vojska – opteretila južnu Panoniju, iako je ona poljoprivredno bila razvijenija od Dalmacije.

Za razliku od Panonije gdje su još u 4. stoljeću mnoga privatna i carska imanja bila pretvorena u prava utvrđenja, u Dalmaciji je proces kastrizacije bio bitno manje izražen. Jedan takav primjer ladanjsko je gospodarstvo u Mogorjelu kod Čapljinje u Poneretlju. Ovdasnjju je fortificiranu vilu, koja je zauzimala površinu od gotovo devet tisuća četvornih metara, poharao požar potkraj 4. stoljeća pa je tijekom 5. stoljeća napuštena. Svoje bedeme i kule vjerojatno je zahvaljivala činjenici što je ležala na važnom prometnom pravcu, dalmatinskoj magistrali, ali njezino stradanje prije treba pripisati prirodnoj nepogodi ili nezgodi nego kakvom razornom neprijateljskom napadu. To što je naposljetku prepuštena propadanju moglo bi se uzeti i kao pokazatelj da je bilo sve manje bogate pokrajinske elite koja je mogla održavati takav objekt. Otočke vile u 5. stoljeću uopće nisu utvrđivane, zacijelo stoga toga što su tamošnji žitelji osjećali u svojim boravištima još i veću sigurnost. Gradove su već odavno opasivale zidine jer su napadačima bili privlačna meta nudeći vrijedan plijen. Održavanje gradskih fortifikacija bilo je od životne važnosti i ključna zadaća svih stanovnika neovisno o statusu, što je propisivala carska vlast, kao što pokazuju dvije carske uredbe od 11. travnja 408. i 9. travnja 412. upućene načelniku Iliričke prefekture (*Codex Theodosianus* 11.17.4, 15.1.49). Iz njih se vidi i koliko je briga o zidinama opterećivala gradske zajednice koje su u postojećim prilikama sve manje bile sposobne snositi troškove takvih zahvata. Stoga ne iznenađuje da su bedemi obnavljani pomoću prethodno iskorištenog građevnog materijala i da se uglavnom radilo o najneophodnijim popravcima, počesto izvedenima nabrzinu uporabom onoga što se nalazilo pri ruci. Ovu je naglost u Dalmaciji rijetko nalagala stvarna pogibelj, kao što je bio slučaj u Panoniji. Slavni je Amijan Marcellin zabilježio kako je ilirički prefekt Proba, kad su na pokrajinu u ljeto 374. nasrnuli Kvadi i Sarmati, dao u posljednji čas dovoljno učvrstiti oronule bedeme Sirmija, posluživši se kame-

⁵ Angeliki E. Laiou – Cécile Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge 2007., 29.

⁶ Željko Demo, *The Mint in Salona: Nepos and Ovida (474–481/2)*, *Studia numismatica Labacensia Alexandro Jelčnik oblata*, uredili Peter Kos – Željko Demo (Situla 26), Ljubljana 1988., 247–270.

Bedemi Salone za careva Teodozija II. i Valentinijana III.

Ulomak natpisa svjedoči o obnovi salonitanskih zidina u doba Teodozija II. i Valentinijana III., a otkriven je 2002. godine tijekom arheoloških istraživanja Andetrijskih vrata na istoku grada, odakle je vodio put prema Andetriju (d. Muć kod Sinja). Restituirani natpis glasi u latinskom izvorniku: ...]ni / Valentin]ano p(atribus) p(atriciae) aug(ustis) muralem a[/ an]norum numeros ita / c]ivitatis v(ir) i(llu)stris) Publianus / 5 agens? v]ic[em] eminentium praef(ectorum) aut / aut remotis quae labeban[t / speciem reparans patri]ae / er?]exit admotis quod n[ecess]e? / e]t interturris dupl[icatis] / 10]entia praesen[t /]rus ac[/ pic. U prijevodu: »[Teodoziju i] Valentinijanu, očevima domovine, augustima, zid... brojeva godina tako... grada presvijetli muž Publijan, djelujući u ime preuzvišenih prefekata, bilo... bilo uklonivši ono što se srušilo, obnovio je lice zavičaja (tj. Salone)... podigao je? maknuvši ono što je trebalo? i podvostručivši prostor između kula.« Ovaj znak carske naklonosti i brige za sigurnost pokrajinske prijestolnice uslijedio je nakon što su carica Gala Placidija, njezin malodobni sin Valentinijan III. i kći Justa Grata Honorija proveli zimu i proljeće 425. u Dalmaciji, čekajući da istočna carska vojska predvođena vojskovođama Ardaburom Starijim i njegovim sinom Ardaburom Asparom svrgne uzurpatora Ivana. Boravci u Dioklecijanovoj palači, zasigurno su posjetili i Salonu, možda i više nego jedanput, što je carica očito upamtila po dobru. (© Jasna Jeličić-Radonić)

nom predviđenim za izgradnju kazališta, zbog čega su napadači odustali od navale na grad (*Povijest* 29.6.10–12). Ponekad je psihološki učinak jednako poticajan kao i stvarna pogibelj pa je zaštićenije dalmatinske predjele obuzimala ista psihoza prijeteće barbarske navale. Tada su zidine dograđivane u očevidnoj, gotovo paničnoj, hitnji. Nije se marilo za izgled, čak niti za trajnost, nego tek za trenutačnu svrsishodnost, pri čemu bi se u pravilu samo pridodao novi zid tik uz postojeći iz ranijeg vremena. Bedemi Jadera obnovljeni su tako da su uzeti i kameni žljebovi s gradskog vodovoda, što je akveduktu, ako već do tog vremena nije prestao s radom zbog dotrajlosti, dokraja presudilo. Ovo pokazuje i koliko je pao standard života u antičkom gradu, međutim prvenstvo nad svakodnevnim ugodama preuzele su preče brige. U Aseriji su u temelje bedemskih dogradnji uzidani nadgrobni spomenici iz ranog carskog razdoblja. Koliko je ta improvizirana, nesolidna gradnja bila nepouzdana na dulji rok, dobro pokazuje primjer Varvarije (d. Bribir), gdje se istočno krilo zidina uvelike porušilo samo od sebe u prvoj polovici 6. stoljeća.

Čak ni pokrajinska prijestolnica Salona nije bila lišena ovakvog graditeljskog pristupa pa su u njezine bedeme bili jednako tako ugrađeni nadgrobni spomenici kako iz ranog tako i iz kasnog carskog doba. Ipak, kako je dolikovalo njezinu ugledu, Salona je mogla računati i na blagodat carske darežljivosti jer je njezina pokrajina barem nakratko u zimu i proljeće 425. pružila gostoprimstvo Gali Placidiji i njezinoj djeci, Valentinijanu III. i Justu Grati Honoriji. Carski su uglednici putovali s vojskom koju je uputio Teodozije II. sa zadatkom da Valentinijana ustoliči u Italiji. Nema dvojbe da su odsjeli u Dioklecijanovoj palači koja je pripadala carskoj domeni, ali su sigurno posjetili i Salonu, gdje ih je, osim svjetovnih velikodostojnika, dočekaao salonitanski biskup Hezihije, za kojeg se misli da je bio još živ u to vrijeme. Hezihije je poznat po dovršetku velebne salonitanske katedrale, a vjerojatno mu treba pripisati i uređenje biskupskog kompleksa. Taj je posjet zacijelo ostavio povoljan dojam na Galu Placidiju pa je i prema Saloni pokazala carsku velikodušnost čim joj se za to pružila prigoda, možda još iste, 425. godine. Svjedočanstvo ove naklonosti dva su natpisa koja su zacijelo nekoć stajala iznad dvaju ulaza u grad, tzv. *Porta Andetria* (Andetrijska vrata) na istoku i tzv. *Porta suburbia II* (Druga prigradska vrata) na zapadu. U njima se slave Teodozije II. i Valentinijan III. u čiju je čast svijetli muž (*vir illustris*) Publijan – naslov su nosili pripadnici najviše senatorske aristokracije – djelujući u ime preuzvišenih prefekata (*eminentes praefecti*), izvršio temeljitu obnovu i proširenje gradskih bedema i kula.⁷

Budući da pojedinačno fragmentarni natpisi zajedno uzeti Valentinijanu III. pridjeljuju punu carsku titulu, radovi su morali biti dovršeni poslije 23. listopada 425. jer je tog datuma on proglašen augustom. Ako se spomen prefekata odnosi, osim na prefekta pretorija Italije i Afrike pod kojeg je potpadala Panonska dijeceza, i na prefekta pretorija Ilirika, moglo bi se pomišljati da je Teodozije II. izravno novčano pridonio ovom građevinskom pothvatu. Nadodajući tome još jednu pretpostavku, sudioništvo iliričkog prefekta mogla bi biti naznaka da je Carigrad već tada bio u prilici smatrati Dalmaciju istočnorimskom svojinom, iako je prijenos ovlasti proveden tek jedno desetljeće poslije.

Dok su gradovi u dalmatinskom priobalju tijekom 5. stoljeća ostali prilično napućeni, osobito u usporedbi sa svojim parnjacima u južnoj Panoniji, gdje je deurbani-

⁷ O obama natpisima i o graditeljskim radovima o kojima svjedoče vidi Jasna Jeličić-Radonić, Salona at the Time of Bishop Hesychius, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 13, Zagreb – Motovun 2007., 13–24.

zacija do sredine istoga stoljeća dosegla visoku razinu, izvangradska su se područja, osobito u unutrašnjosti, našla pod sve većim depopulacijskim pritiskom. Proces nije bio izazvan samo nesigurnošću nego još i više teškim privrednim i poreznim prilikama, što je tjeralo ljude sa zemlje unatoč zakonskim ograničenjima odnosno vezivanju zemljoradnika (kolona) uz polje koje obrađuju. Ladanjska gospodarstva nisu sasvim opustjela i prestala funkcionalno postojati. Neka su se preobrazila u pribježišne naseobine koje su osnivali izbjeglice iz ugroženih ili jednostavno za život sve manje privlačnih predjela. Primjeri potječu iz današnje Istre, a uključuju Novigrad, Umag, Sipar i Savudriju te naselje na zapadnoj obali Velikog Brijuna. Smatra se da bi jednak postanak mogli imati i gradovi Hvar i Jelsa na otoku Hvaru te Vela Luka i Korčula na otoku Korčuli. Štoviše, još u prvoj polovici 6. stoljeća Flavije Magno Aurelije Kasiodor Senator, pišući kao prefekt pretorija Italije stanovnicima Histrije (*Variae* 12.22.5), hvali pokrajinu i bilježi da su po obali nadugo i naširoko raspoređena ladanjska zdanja koja blistaju poput biserja, a da se na nju nadovezuje niz prelijepih otoka poredanih ljupkom prikladnošću koji štite lađe od pogibli i stanovnike obogaćuju silnom plodnošću. Uzme li se u obzir čak i retorička iskićenost i želja da se postigne literarni efekt, ovo je dodatno svjedočanstvo da su još i tada na istočnoj jadranskoj obali i otocima opstale mnoge vile, na što upućuju i dosadašnje arheološke spoznaje, ma koliko škrte bile. U ovo sve nesigurnije vrijeme na vrijednosti su dobila i zakloništa na uzvisinama i na teško pristupačnim mjestima, u pravilu prijašnje prapovijesne gradine koje su sada zbog povoljnog strateškog položaja bile izvučene iz zaborava i ponovno naseljene. Tim zbje govima (*refugia*) civilno se stanovništvo isprva prolazno koristilo u trenucima neposredne prijetnje, ali se poslije u njima i trajnije smještalo, podižući bedeme i kule. Ovakav je razvoj poglavito bio karakterističan za južnu Panoniju i Istru. Južnapanonski su primjeri Kuzelin kod Seseva, Lobor i Stari grad Ozalj, a istarski Motovun, Grožnjan, Bale, Rovinj, Vrsar, Piran i Izola. U Dalmaciji je razvojni put bio drugačiji jer se čini da je većina gradina zadržala naseobinski kontinuitet i u čitavom rimskom carskom razdoblju. Općenito, ako se i Kasiodorova idilična sličica ne prihvati kao vjerodostojan dokaz da je život u Histriji i priobalnoj i otočkoj Dalmaciji bujao kao nekoć, bio je u 5. stoljeću još dovoljno krepak i raznovrstan, a to se prenijelo i u sljedeće stoljeće. O toj vitalnosti svjedoči i graditeljska djelatnost prvenstveno crkvenog karaktera, što ukazuje na financijsku moć dalmatinske i histarske Crkve temeljenu na lokalnim prihodima.

Vrijeme Germana

Nakon što su 447. godine Huni još jedanput žestoko vojno udarili na Istočno Rimsko Carstvo te nagodinu mirovnim ugovorom ishodili veliku ratnu odštetu i utrostručenje danka, hunski se kralj Atila, unatoč dugogodišnjim dobrim odnosima s Aecijem, usmjerio protiv Zapada. U ljeto 449. Atilu je pošlo umiriti zapadnorimsko poslanstvo koje su činili visoki civilni i vojni službenici iz Panonske dijeceze. Među njima je bio i djed posljednjeg zapadnorimskog cara u Italiji, Romul, vjerojatno komes Ilirika (*comes Illyrici*), najviši vojni dužnosnik u Zapadnom Iliriku, zapravo samo noričkim pokrajinama koje su jedine formalno preostale Zapadnom Carstvu. Spomen Petoviona kod Priska iz Panija (fr. 11.2) kao mjesta odakle je poslanstvo krenulo na put mogao bi se uzeti kao još jedan posredan dokaz da panonske oblasti nisu pripa-

dale zapadnoj polovici Carstva budući da je grad bio u Kopnenom Noriku na samoj granici s Panonijom Savijom. Poslancima se pridružio i Panonac Tatul, otac Oresta koji je u tom času već bio oženjen Romulovom kćeri. Bez obzira na ugled poslanika i pridružene članove bliske najužem krugu Atilinih suradnika poslanstvo nije polučilo željeni učinak jer je hunski kralj 451. godine napao Zapadno Carstvo. No prvi put doživljava neuspjeh pa je napad opetovao 452. godine, udarivši sada mnogo bliže, na Italiju. Ni sad nije uspio odnijeti presudnu pobjedu i iznova se povukao nakon što je sklopio primirje pod povoljnim uvjetima. U daljnjim ga je akcijama nenadano spriječila smrt već sljedeće, 453. godine. Nestanak Atilina autoriteta srušio je hunsku veledržavu jer njegovi sinovi nisu bili kadri održati na okupu golemi savez naroda. Iz smutnji su kao pobjednici izišli dotadašnji hunski podložnici Germani. Tako su vlast nad bivšom rimskom Panonijom preuzeli 454. godine Ostrogoti, premda su se našli na strani potučenih Huna koje su na neubiciranoj panonskoj rijeci Nedao (*Nedaus*) – vjerojatno je valja tražiti u dunavsko-tiskom međuriječju – porazili germanski ustanici predvođeni Gepidima slomivši njihovu premoć. Ostrogoti su se u Panoniji smjestili u trima odvojenim skupinama pod udjelnim vladarima, od kojih je najstariji brat i vrhovni kralj Valamir, kako se čini, odabrao današnju Slavoniju i Srijem, dok bi najmlađem Vidimiru dopala hrvatska i mađarska Baranja. Po svojoj prilici već 455. godine istočnorimski car Marcijan (450–457) sklopio je s Ostrogotima ugovor o savezu kojim im je dodijelio Panoniju kao federatsko prebivalište, čime je samo potvrdio postojeće stanje. Predmeti materijalne kulture koji bi ukazivali na nazočnost Valamirovih i Vidimirovih Ostrogota na tlu Hrvatske otkriveni su, kako se misli, u Belom Manastiru, Iloku i Sotinu, ali bi jednako tako mogli potjecati iz drugog razdoblja ostrogotske vladavine u ovim krajevima.⁸ Prvo razdoblje obilježili su česti pohodi Ostrogota kojima su oni širili područje pod svojim nadzorom i jačali utjecaj u srednjem Podunavlju, ali i napadi susjednih naroda kojima je ostrogotska vlast bila smetnja. Po svojoj prilici već 455. godine Valamirove su Ostrogote iznenada u Srijemu napali Huni koji su prodrli s donjeg Dunava. Udar su ponovili najkasnije 466. godine, opustošivši okolicu Basijane. Jamačno su ih ondje Ostrogoti presudno porazili i trajno izbacili iz Panonije. Ovom vremenu, točnije 458. godini, pripada i prijenos moći sv. Anastazije iz Sirmija u Carigrad, što je, zacijelo, posljedica želje Ostrogota da očuvaju dobre odnose s Istočnim Carstvom, prolazno prekinute ratnim sukobom 459–461. godine.

Dok je donje međuriječje Drave i Save u drugoj polovici 5. stoljeća donekle ostalo pozornica zbivanja, nekadašnju Panoniju Saviju prekrpio je gotovo potpuni muk vrela. Rijetka saznanja potječu uglavnom od arheoloških nalaza koji su usredotočeni prvenstveno na sisačko područje. Marcijanov brončanik i zlatnik zapadnorimskog cara Antemija (467–472), inače istočnorimskog ustoličenika, mogli bi pokazivati da je Siscija još bila povezana s Carstvom, ma koliko tanka ta pupčana vrpca bila. Još pokoji predmet svjedoči o romanskim žiteljima, a nekoliko komada nakita možda upućuje na ostrogotski utjecaj već u ovom vremenu, premda je vjerojatnije da oni pripadaju tek drugom razdoblju vlasti Ostrogota u Panoniji. Godine 458. zapadnorimski car Majorijan (457–461), koji je uživao priznanje carigradskog dvora (iako

⁸ Volker Bierbrauer (Zum panonischen Ostgotenreich /456/457–473/ aus archäologischer Sicht, *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, uredila Orsolya Heinrich-Tamáska /Castellum Pannonicum Pelsonense 2/, Budimpešta – Leipzig – Keszthely – Rahden Westf. 2011., 375–376) odbacuje svaku mogućnost da se na temelju arheoloških nalaza odrede ostrogotska naseobinska područja.

ono nije obuhvatilo njegov punopravni carski naslov), novačio je i u Podunavlju odrede za pohod protiv Vandala. Niz naroda što ga u panegiriku posvećenu caru (*Carmina* 5.474–480) donosi galorimski aristokrat, biskup i svetac Gaj Solije Modest Sidonije Apolinar dijelom je antikvarno-anakronistički, čak i legendom prožet, etnografski popis koji na krilima pjesničke uobrazilje zahvaća prostor od Galije sve do Kavkaza i Dona,⁹ ali pokazuje i stanovitu suvremenu upućenost, između ostalog spomenom Panonaca i Ostrogota. Potonji su zacijelo skupine naseljene u Panoniji, dok se pod Panoncima možda prvenstveno skrivaju stanovnici siscijske oblasti, još dovoljno životne da očuva svoje rimstvo. Poznato je naime da je istočnorimski povjesnik Prokopije iz Cezareje u 6. stoljeću poistovjetio Siscijce s roman-skim pučanstvom čitave pokrajine (*Gotski rat* 1.15.25–26). Vrijedi istaknuti da je prije spomenuti plemeniti panegiričar svom tastu, zapadnorimskom caru Eparhiju Avitu (455–456), u hvalospjevu sastavljenom njemu u čast, pripisao »vraćanje naraštajima izgubljenih Panonija« (*Carmina* 7.588–589). Međutim o vojnopolitičkoj akciji u panonskim krajevima ne može biti govora, nego se vjerojatno radilo o carevu zaobilaznom proputovanju iz Galije, gdje su ga augustom isklicali Vizigoti, do Rima, tijekom kojeg bi prošao i noričkim dijelom Panonske dijeceze, možda provjeravajući funkcionalnost obrambenog sustava u Julijskim Alpama ne bi li time posvjedočio brigu za sigurnost Italije. Zapadni je dio južnopanonskog međuriječja vjerojatno 467. godine iskusio prolazak podunavskih Sveva koje je na pohodu u Dalmaciju vodio kralj Hunimund. Okolnosti nisu jasne, ali s obzirom na udaljenost koju su Svevi morali prevaliti, može se opravdano pomišljati kako se nije radilo o običnoj pljačkaškoj navali. Putem su, prema navodu vrela (Jordan, *Getica* 273), u sjevernoj Panoniji oko Blatnog jezera zaplijenili stada stoke u vlasništvu Ostrogota, zbog čega su na povratku napadnuti i poraženi. Stoga je moguće da je jedan od svevskih ciljeva bila provjera stvarne ostrogotske snage, no u prvom je planu mogao ležati drugačiji poticaj. Zna se da je upravo tada iz Dalmacije izbivao vojskovođa Marcellin koji je još od 454. godine praktički samostalno upravljao pokrajinom. U proljeće 467. po nalogu je istočnorimskog cara Lava I. (457–474) pratio u Italiju novog cara na Zapadu, Antemija, a onda je primio vodstvo ratnih operacija protiv Vandala na Sardiniji u pripremi velikoga udara na vandalsku državu u Africi. Borba protiv vandalske prijetnje dosegla je u šezdesetim godinama 5. stoljeća vrhunac jer Vandali svojim prepadima nisu počeli ugrožavati samo zapadno nego i istočno Sredozemlje, uključujući i Dalmaciju ako je vjerovati profetičkom tekstu s početka 6. stoljeća (*Baalbečko proroštvo* 133), što je ranije zabilježio i Viktor, biskup afričkog grada Vite (*Povijest progona u pokrajini Africi pod vandalskim kraljevima Gajzerikom i Hunerikom* I, 17), pa je Marcellin na angažman protiv njih mogao biti ponukan i zaštitom vlastite pokrajine, a ne samo zahtjevima istočne carske vlasti. S Vandalima se tukao već 461. i 464. ili 465. godine na Siciliji, naišavši oba puta na neprijateljstvo glavnog zapadnog vojskovođe, »carotvorca« Ricimera, koji je dalmatinskog ratovođu doživljavao izravnom prijetnjom za vlastitu premoć. Godine 461. podmitio je Marcellinove plaćenike (izvor ih naziva Skitima pa se obično misli da su bili Huni, ali je vjerojatnije da se radilo o panonskim Ostrogotima koji su se nalazili u razmjernoj blizini Dalmacije i od 461. opet bili u miru s Istočnim Carstvom), a 464. ili 465. godine obratio se izravno caru Lavu I. s molbom da zauzda Marcelina koji

⁹ Walter Goffart, *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*, Philadelphia 2006., 110–111; Ralph Whitney Mathisen, *Catalogues of Barbarians in Late Antiquity, Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, uredili Ralph Whitney Mathisen – Danuta Shanzer, Farnham – Burlington 2011., 26–27.

je, čini se, već bio spreman oružano napasti Ricimera. Ricimer je po ocu bio svevskog podrijetla pa je lako zamislivo da je pridobio podunavske Sveve za nasrtaj na Dalmaciju ne bi li natjerao neugodnog suparnika da se ukloni iz Italije. Možda je to učinio želeći za sebe zapovjednički položaj u predstojećem pohodu protiv Vandala, za koji je Marcelin bio predodređen. Bilo kako bilo, ako je svevski napad doista bio plod Ricimerovih makinacija, manevar nije uspio i Marcelin je ostao u Italiji. Izgleda da je Ricimer posegnuo tada za još prljavijim, ali mnogo učinkovitijim potezom, jer izvori izvješćuju da je Marcelin u kolovozu 468. ubijen na Siciliji nakon što je vojna protiv Vandala doživjela potpuni slom.

Bio je to neslavni kraj znamenite ličnosti kasnorimske povijesti. U vlasti u Dalmaciji naslijedio ga je, vjerojatno neposredno, nećak Julije Nepot, sestrin sin, po svoj prilici kao i on domaći dalmatinski sin. Lav I. okitio je Nepota jedinstvenom čašću vojnog zapovjednika Dalmacije (*magister militum Dalmatiae*) – u njoj ga bilježi carska odredba od 1. lipnja 473. (*Codex Iustinianus* 6.61.5), no nije isključeno da ju je nosio još od 468. godine (nemoguće je znati je li ju već imao Marcelin kao što se ponekad misli). Odredba se bavi imovinsko-pravnim odnosima dajući naputak u vezi s obiteljskim prijemom oko nasljedstva pa je vidljivo da je Nepot obnašao i civilne ovlasti. To nije bilo ništa neobično budući da se i drugi visoki vojni zapovjednici, poput Aecija i Ricimera, također pojavljuju u takvoj ulozi. Odredba nedvojbeno svjedoči i o tome da je Dalmacija bila u istočnorimskoj sferi jer se Nepot za pravno rješenje obratio istočnom, a ne zapadnom caru. Možda je Nepot već 473. držao i visoki naslov patricija (njegov ga je ujak dobio vjerojatno od Antemija 467. godine), a svakako ga je imao u lipnju 474. kad je pošao u Italiju svrgnuti Glicerija koji je carem bio isklican u ožujku 473. godine. Akciju je bio naložio Lav I. koji je u međuvremenu u siječnju 474. umro, no poduprli su je i novi istočni carevi, Lavov unuk Lav II. (474) i njegov otac Zenon (474–491). Moguće je da je od samog početka bilo zamišljeno da Nepot preuzme carske ovlasti u Italiji jer je, oženivši se nećakinjom carice Verine, supruga Lava I., postao član istočnorimske carske kuće. Premda točan slijed događaja nije jasan, bilo bi logično da se Nepot iz Dalmacije najprije prebacio u Raveno, ondašnje carsko sjedište. Osnovu Nepotovih snaga zacijelo je tvorila njegova vlastita mornarica koja je već služila ujaku Marcelinu, ali je vjerojatno bila pojačana istočnorimskim lađama i četama budući da se u Nepotovoj pratnji nalazio i carigradski opunomoćenik. Veličinu Marcelinova i Nepotova brodovlja ne treba preuveličavati jer nema stvarnih svjedočanstava da je u Dalmaciji bila stacionirana carska flota koju su oni mogli preuzeti. Ako je predložena rekonstrukcija točna, Glicerije je Raveno napustio bez otpora i pobjegao na jug, dok je Nepot proglašen carem, što je bio uvod u dodjelu punog carskog naslova. Krenuvši smjesta u progon Glicerija, dostigao ga je u Luci grada Rima, današnjem Portu, zarobio ga i dao na licu mjesta zarediti za biskupa Salone, uklonivši ga tako iz političke arene. Vojska ga je potom isklicala za augusta (19. lipnja), da bi njegovo ustoličenje bilo svečano provedeno u Rimu pet dana poslije (24. lipnja). Nepot se na vlasti u Italiji održao tek nešto više od godinu dana. U kolovozu 475. svrgnuo ga je nekadašnji Atilin osobni tajnik, Panonac Orest, kojeg je sam Nepot postavio za glavnog zapadnog vojskovođu. Nemajući izbora, Nepot je 28. kolovoza pobjegao iz Ravene u Dalmaciju. Može se pretpostaviti da se smjestio u Dioklecijanovoj palači koja je pripadala carskoj domeni, a on je bio zakoniti car. Dalmacijom je nastavio nesmetano vladati još gotovo pet godina, neuznemiravan od Oresta i uživajući priznanje carigradskog dvora, a da nije uspio ishoditi nikakvu konkretnu pomoć. Čini se da je pokrajina u trenutku kad je Nepot ponio carsku krunu prešla pod Zapadno Carstvo, ali je ta konstitucionalna

promjena bila isključivo vezana uz njega osobno. To bi se možda smjelo zaključiti iz činjenice da je poslije Nepotova umorstva u Dioklecijanovoj palači u proljeće 480. (u izvorima stoje tri različita datuma, 25. travnja, 9. svibnja i 22. lipnja) novi kralj Italije, germanski vođa Odoakar, odlučio intervenirati protiv njegovih ubojica, dvojice časnika, Ovide i Vijatora. Kad je naposljetku pripojio Dalmaciju (480–482), Istočno Carstvo je to smatralo zadiranjem u vlastito područje jer se Nepotovom smrću, koja je označila i ugasnuće zakonite carske vlasti na Zapadu, pokrajina formalno vratila pod istočno okrilje. Odoakrova vladavina u Dalmaciji nije označila nikakav prekid s prethodnim razdobljem, a vlast mu je bila dovoljno čvrsta da je mogao mirno svom zapovjedniku dvorskih postrojbi (*comes domesticorum*) Pijeriju darovati otok Mljet, obično se misli u uzdarje za zajmove što ih je od njega primio. Darovanje se spominje u ispravi od 18. ožujka 489. koja navodi i druge posjede ili njihove dijelove, u Italiji i na Siciliji, koji su također ustupljeni Pijeriju. Prema ispravi, otok Mljet je davao visok godišnji dohodak od 200 zlatnika, što ukazuje na njegovu znatnu privrednu snagu i dodatno potkrepljuje Kasiodorove riječi o razvijenosti dalmatinskih otoka. To naročito vrijedi ima li se na umu da još jedan dokument, oporuka iz sredine 6. stoljeća, pokazuje da je i u Justinijanovo doba imanje nosilo isti prihod kao u Odoakrovo vrijeme. S Mljetom je u Pijerijevo vlasništvo prešlo i raskošno ladanjsko zdanje, tzv. »palača« u uvali Polače, u kojoj se ističe središnja prostorija s apsidom, nesumnjivo reprezentativne namjene, pa to navodi na zaključak da je čitav kompleks služio rezidencijalnim i protokolarnim potrebama nekog visokog dužnosnika. Kad je ova kasnoantička »palača« sagrađena, ne može sa sigurnošću ustvrditi, ali danas se uglavnom smatra da je nastala u 5. stoljeću i da je naručitelj možda bio vojskovođa Marcellin ili neki raniji, neimenovani dalmatinski namjesnik. Nedavno se iznova pokušalo osnažiti njezino prijašnje datiranje u tetrarhijsko doba konca 3. i početka 4. stoljeća (Turković). Pijeriju nije bilo suđeno da dugo uživa u dalmatinskom posjedu jer je već u kolovozu 490. izgubio život u sučeljavanju s ostrogotskim kraljem Teoderikom na rijeci Adui (d. Adda) u sjevernoj Italiji. Budući da je 488. godine nastupio otvoreni raskid između Ravene i Carigrada, možda je Odoakar spomenutim darivanjima želio učvrstiti odanost svoga vojskovođe. U tome je i uspio jer je Pijerije stradao na bojnopolju boreći se za svog kralja.

Ostrogoti su se u južnu Panoniju vratili nakon petnaest godina izbivanja, otkako su 473. godine napustili panonske oblasti iscrpivši mjesne resurse i odlučivši sreću potražiti drugdje. Tada ih se dio pod Vidimirovim vodstvom uputio u Italiju, prošavši jamačno starom Panonijom Savijom, dok je većina prešla na tlo Istočnog Carstva slijedeći Tiudimira koji je preuzeo vrhovnu kraljevsku vlast nakon Valamirove pogibije nekoliko godina prije. Tiudimira je pratio sin Teoderik koji je vladao Valamirovom državinom, i koji je dogodine, poslije očeve smrti, postao jedini kralj (474–526). Odlaskom Ostrogota iz Panonije stvorila se vlastodržačka praznina koju su iskoristili Gepidi domogavši se možda već 473. godine Sirmija i njegove okolice. Smjestili su se uglavnom u pojedinim starim rimskim utvrdama i gradovima, a njihov je neposredan utjecaj sezao od utoka Save u Dunav do okolice Cibala. Zapadni dio međuriječja oko Siscije mogao je pripasti Sjevima. Čini se da o njihovoj snažnijoj nazočnosti svjedoči izmijenjeni naziv pokrajine Savije koja se u vrelima iz 6. stoljeća, gotskim i istočnorimskim (Jordan, Kasiodor, Prokopije iz Cezareje), pojavljuje u obliku *Suavia*, *Sūabia*, što naočigled upućuje na svevsko ime (»Svevi-ja«). Možda bi i pokoji arheološki nalaz mogao potkrijepiti pretpostavku jer iz Siska potječe brončana lučna fibula zapadnogermanske provenijencije koja se datira

Iločka spata

Dobro usčuvani dugi, dvosječni mač od željeza uobičajen za germanske ratnike. Potječe iz Iloka, gdje se nalazila utvrda Kukcij. Datira se u kasno 5. i prvu polovicu 6. stoljeća kada su ovim prostorima naizmjenice gospodarili Gepidi i Ostrogoti. Budući da je riječ o slučajnom nalazu, bez arheološkog konteksta, ne može se ustvrditi je li u pitanju grobni prilog ili ostatak iz bitke. Ovo u bitnome određuje i kome je mač pripadao jer Ostrogoti nisu u grobove prilagali oružje i ratničku opremu, za razliku od Gepida. (©Arheološki muzej u Zagrebu, snimio Igor Krajcar)

u 5–6. stoljeće. Potrebno je imati na umu i da je predmetna ostavština podunavskih Sveva teško razlučiva u romansko-barbarskom okružju pa je moguće da se i neki drugi nalazi sa sisačkog područja (najčešće iz Kupe), bilo pripisani starosjedilačkom stanovništvu bilo neodređenog podrijetla, ali kronološki svrstani u 5–6. stoljeće, zapravo trebaju pripisati Svevima. Ostrogotski dolazak u južnu Panoniju u kasnu jesen 488. naišao je na otpor Gepida prema kojima su Ostrogoti gajili neprijateljstvo još od bitke na rijeci Nedao. Gdje su se točno i koliko puta, ako uopće jesu, sukobili prije presudnog boja na rječici Vuki (*Ulca*), ne može se sa sigurnošću reći. U Iloku, Neštinu, Rakovcu, Srijemskoj Mitrovici i Zemuenu otkriveni su mačevi uobičajeni za germanske ratnike (tzv. spate, dugi, dvosjekli mačevi) koji možda potječu iz ovog vremena, ali nalazi su slučajni, bez arheološkog konteksta, pa je nemoguće kazati je li riječ o grobnom inventaru ili ostacima okršaja.

Ako se radi o potonjem, to bi moglo ukazivati na to da su Gepidi pokušavali spriječiti napredovanje Ostrogota koji bi se iz taktičkih razloga kretali u dvjema kolonama, duž podunavske limeske ceste i prometnim pravcem u Posavini preko Sirmija. Borbe su se mogle voditi upravo oko Sirmija kao gepidske prijestolnice, iako su se i tu Gepidi jednostavno mogli povući pred nadmoćnijom ostrogotskom silom, čije je kretanje ionako bilo usporeno zbog ljudskog mnoštva budući da se selio cijeli narod. Zimska je studen privremeno prekinula sukob pa su predah Gepidi iskoristili da učvrste položaj u močvarištima Vuke između Cibala i Murse, gdje su namjeravali pružiti ključni otpor. Vodotokom su se poslužili kao obrambenim zidom, a prolaz su zapriječili rasporedivši čete na strateškim mjestima. Vjerojatno u veljači 489. Teoderik je pošao u završni obračun. U žestokom cjelodnevnom boju, koji se vodio na položaju nepovoljnom za napadača, Gepidi su podlegli, a poginuo je i gepidski kralj Traustila/Trapstila. Njegov sin i nasljednik Trazarik požurio je sklopiti mir s Ostrogotima, što je i njima odgovaralo. Na taj su način osigurali sebi zaleđe jer su tek morali obaviti zadatak zbog kojeg su i napustili sjedišta u Drugoj Meziji. Čim su pošli dalje, napali su ih Sarmati, po svoj prilici negdje u istočnoj Slavoniji, privučeni bogatim plijenom kojeg su se pobjednici domogli. Odbivši napad, Ostrogoti su tijekom proljeća i ljeta nastavili polagano napredovati, prometnim pravcem u Podravini, možda i stoga kako bi izbjegli još jedan sukob, sa Svevima u Posavini. Teoderik je do ožujka 493. zavladao Italijom, na prijevaru uklonivši Odoakra. Njegovu je kraljevstvu pripala i Dalmacija, uz privolu Anastazija I. (491–518) koji je službeno priznao Teoderikov položaj poslavši mu 497. godine znakove kraljevske časti. Između 497. i 504. Ostrogoti su pripojili Panoniju Saviju, a 504. godine dokrajčili Gepidsko Kraljevstvo u Sirmiju, izbacivši kralja Trazarika. Ova su osvajanja u južnoj Panoniji izazvala komplikacije s Istočnim Carstvom, ali su nesuglasice razriješene sporazumom 510. godine. Od tog vremena Teoderik je mogao mirno dovršiti ustrojavanje vlasti na prostoru između Drave i Jadrana.

Ostrogotska vladavina zasnivala se na trima ideologijom duboko prožetim, ali i praktičnim načelima – spokojan suživot s romanskim stanovništvom koje je u Ostrogotima trebalo gledati partnere i zaštitnike, briga o interesima posjednika čija je glavna zadaća bila plaćanje poreza i proizvodnja hrane te plodotvorna suradnja sa senatorskom elitom koja je podrazumijevala odano i odgovorno obnašanje državnih službi. Uvedena pravna odijeljenost između Ostrogota i Rimljana nije značila da im se sudi po različitim zakonima, nego da su u pitanju odvojene jurisdikcije, a nije

priječila niti međuženidbu.¹⁰ Ostrogoti se nisu u znatnijem broju naselili ni u Dalmaciji, ni u južnoj Panoniji, ni u Istri. U Istri su uistinu rijetki grobni nalazi koji se mogu njima pripisati, a poglavito potječu iz Pule. Otkriveno je i nešto ostrogotskog novca. Drugo razdoblje ostrogotske vlasti u hrvatskom dijelu južnopanonskog međuriječja također je ostavilo malo predmetnih tragova. Iz Dalja i Siska potječu nalazi nakita i dijelova nošnje. Češći su nalazi novca, što svjedoči o uzmahu gospodarske aktivnosti. Još više novca pronađeno je na tlu južne Hrvatske, ponajprije u Solinu.

Dodatni, premda mnogo rjeđi, nasebinski i grobni nalazi koji se mogu pripisati Ostrogotima zatečeni su, osim u Solinu i Vidu kod Metkovića, na lokalitetima Ivoševci-Šupljaja kod Kistanja, Kašić kod Zadra, Knin, Sinj, Unešić-Veliki Bogočin kod Drniša i Vrlika. Uzme li se da je bar dio nalaza novca posljedica izravne nazočnosti Ostrogota, raspored lokaliteta ukazivao bi na to da su se smještali duž istaknutih prometnih pravaca, naročito na mjestima gdje su već prije postojala naselja i poljoprivredna imanja.

Ostrogoti nisu unijeli bitne promjene u državnu upravu ostavivši rimski ustroj. Dalmacija, Panonija Savija i Sirmijska (nekadašnja Druga) Panonija, sa starim središtima u Saloni, Sisciji i Sirmiju, upravno su pripadale Italskoj prefekturi. Na čelu pokrajine bio je gotski komes (*comes Gothorum*) koji je zapovijedao ondje stacioniranim vojnim snagama, obnašao vrhovne administrativne ovlasti i imao sudske kompetencije nad Ostrogotima, dok je upravna, pravna i fiskalna nadležnost za romansko stanovništvo počivala u rukama civilnog namjesnika, okićenog u Dalmaciji čašću konzulara (*consularis*), a isto je jamačno bilo i u Sirmijskoj Panoniji jer je civilni namjesnik ondje taj naslov nosio još u kasnorimsko doba. U Dalmaciji je komesu u građanskim sudskim postupcima na raspolaganju stajao poseban službenik, dalmatinski predstojnik (*princeps Dalmatiarum*) (*Variae* 7.24), možda glavni pokrajinski pristav ili načelnik ureda gotskog komesa. Budući da se služba navodi u množini (*Variae* 7.25), možda su takvi činovnici postojali u svakom većem gradu (Burns). U gradskim općinama opetovala se dvojnost sustava s gradskim gotskim komesom (*comes Gothorum per singulas civitates*) i upraviteljem odnosno braniteljem grada (*curator/defensor civitatis*) koji je predstavniku ostrogotske vlasti pomagao u upravnim, pravnim, fiskalnim i komercijalnim poslovima. Kao što su im u gradovima potpora bili gradski vijećnici (*curiales*), tako su se u izvangradskim područjima ostrogotski vlastodršci oslanjali na posjednike (*possessores*). Od gotskih komesa u Dalmaciji poimence se zna samo za Osuina koji se na toj dužnosti spominje oko 510. godine. Teoderikov unuk i nasljednik Atalarik (526–534) potvrdio ga je na čelu združene Dalmacije i Panonije Savije (*comes Dalmatiarum et S(u)aviae*). Dalmatinski konzular bio je Epifanije (523/526), a vjerojatno i stanoviti Auzonije, čije je ime sačuvao fragmentarni natpis iz Podstrane datira se na kraj 5. ili početak 6. stoljeća (Zaninović).¹¹ Za Auzonija se bilježi da je *Dalmat[ia]rum consulens*, a osim toga mu je, kao i Epifaniju, pridijeljen naslov uzoritog muža (*vir spectabilis*). Postojao je i zasebni komes Krka i Cresa (*comes insulae Curitanae et Celsinae*), čije je vojnoupravno okružje možda obuhvaćalo i obalni pojas kopna pred otocima, a bio je podređen komesu Dalmacije. Uz sjedinjenje Dalmacije i Savije, to je, prema dostupnim spo-

Srebrnjak Teoderika Velikog

Srebrnjak (četvrtsilikva) ostrogotskog kralja Teoderika Velikog u ime cara Anastazija I. Pronađen je u Slavoniji, a čuva se u Muzeju Slavonije Osijek. Poznata su nalazišta ostrogotskog novca iz sjeverne Hrvatske: Bačin kod Hrvatske Dubice, Dalj, Donji Miholjac, Sisak, Štrbinci kod Đakova, Vinkovci i okolica Vukovara. U južnoj Hrvatskoj najviše je primjeraka zatečeno u Solinu, dok uglavnom pojedinačni komadi potječu iz okolice Benkovca, Bijača kod Trogira, Danila kod Šibenika, Dubravica-Grahova kod Skradina, Dubrovnika, Dugopolja, okolice Gospića, Gradca kod Dubrovnika, Imotskog, Klisa, Križpolja kod Brinja, Kupirova kod Zadra, Medvide kod Benkovca, Nina, Perušića kod Benkovca, Smilčića kod Benkovca, Škabrnje i Vaganca kod Ličkog Petrova Sela, pored otočkih nalaza, iz Ista na Istu sjeverozapadno od Zadra, s Kaprija jugozapadno od Šibenika, s Korčule te iz Pučišća na Braču i Starigrada na Hvaru. Nedavno je na lokalitetu Klapavice – Crkvina kod Klisa otkriveno osam Teoderikovih zlatnika i srebrnjaka iskovanih u ime Zenona i Anastazija I. te jedan srebrnjak koji je Atalarik

¹⁰ Patrick Amory, *People and identity in Ostrogothic Italy*, 489–554, Cambridge 2003., 51, 97; John Moorhead, *Theoderic in Italy*, Oxford 1997., 77, 84–86.

¹¹ Nema razloga pomisljati da bi Auzonije bilo Osuinovo latinizirano ime kao što predlažu Zaninović i Posavec.

(526–534) iskovao uime Justinijana I. Primjerci novca kraljeva Vitigisa (536–540) iz Dugopolja, Solina, Vaganca, Vida kod Metkovića i Zadra te Totile/Baduile (541–552) iz Čvrljeva-Vinova kod Unešića i Solina ne mogu se uzeti kao pokazatelj ostrogotskog utjecaja u Dalmaciji jer je tada već bila bjelodana istočnorimska prevlast. U Istri je ostrogotski novac otkriven u Labincima kod Vižinade, Modrušanima kod Kanfanara, Poreču te Vižuli kod Medulina. (©Muzej Slavonije, snimio Marin Topić)

znajama, jedina upravna promjena koju su Ostrogoti proveli na ovim prostorima. Poznat je i jedan komes Sirmijske Panonije (*comes Pannoniae Sirmiensis*) imenom Kolosej, možda podrijetlom Rimljanin, koji je funkciju obnašao između 507. i 511. godine. U Panoniji Saviji djelovali su Fridibad i Severin, prvi sa sudskim ovlastima, a drugi s pravnim i fiskalnim zaduženjima. Za Fridibada se naizgled implicira da je postavljen na čelo Siscije i Savije (*Variae* 4.49), što bi moglo značiti da je imao čin pokrajinskog komesa, ali se pomišlja i da bi bio gradski komes u pokrajini pod Osu-inovim zapovjedništvom (Amory). Potonju službu možda je obnašao i Severin, još jedan Rimljanin, upućen u Saviju oko 526. godine. Budući da vrelo posebno navodi (pokrajinskog) gotskog komesa, isključeno je da bi to bio Severin (*Variae* 5.14.8). Moguće je i da su Fridibad i Severin upućeni iz Ravene s izvanrednim punomoćima, bez stalnih komeskih funkcija u pokrajini (Wolfram).

Ostrogotsku su vlast, prvenstveno u južnopanonskim oblastima, obilježili opetovani pokušaji da se uredi prilike, stvori stabilniji poredak i osigura poštivanje zakona. Fridibad se zakonskom strogošću trebao suprotstaviti svakojakom nasilju i prijestupima, zauzdati otimače stoke, spriječiti ubojstva i kazniti krađe te mirne pokrajince izbaviti od zločinačkih nedjela (*Variae* 4.49). Severin je poslan kako bi razriješio učestale pritužbe pokrajinskog puka da mu posjednici nameću prekomjerna porezna davanja i bogate se tim nečasnim poslom. Kralj mu nalaže da istraži svakog posjednika i ustanovi poreznu ravnomjernost te zakonskom strogošću prisili prekršitelje da oštećenima nadoknade gubitak. Imao je provjeriti porezne račune i jesu li posjednici platili dužne namete te se pobrinuti da se zaostali porezi dostave u kraljevsku riznicu. Trebao je ispitati i ispraviti štetu koju su suci, vijećnici i vojnici nanijeli posjednicima, kao i prinuditi stare barbare (*antiqui barbari*) – pod tom bi se nazivom skrivali Svevi – koji su se poženili Rimljankama i stekli posjede da podmire porezna davanja. Valjalo mu je paziti i da, radi smanjivanja troškova koji pritišću siromašne, rimski sudac (*iudex Romanus*) posjećuje svaki grad samo jedanput godišnje i da ne traži više nego trodnevnu opskrbu (*annona*). Morao je uredovati u slučaju zastrašivanja što su ga nad pokrajincima izvršili službenici (*domestici*) gotskog komesa (*Variae* 5.14). Napokon, bila mu je zadaća umiriti posjednike nezadovoljne poreznim opterećenjem (*Variae* 5.15). Komesu Koloseju poteškoće su stvarali sporovi između mjesnih Rimljana i barbara – ponajprije Gepida – koji bi nerijetko prerasli u žestoke sukobe, a morao je i voditi stalnu brigu o stegi gotskih vojnika i budno paziti da su namireni kako se ne bi upustili u pljačku (*Variae* 3.23–24, 4.13). Naposljetku je glavina Gepida između 523. i 526. godine preseljena u Provansu da bude štit na granici s kraljevstvom Burgunda. Nisu Gepidi samo iznutra remetili prilike, nego su prijetili i izvana. Prekodunavski su Gepidi 528. godine provalili u Sirmijsku Panoniju, ali ih je porazio budući ostrogotski kralj Vitigis. Prema nekim mišljenjima, Gepidi su u ovo vrijeme živjeli i u Dalmaciji jer se njihovu kulturnom krugu pripisuju pojedini predmeti pronađeni u Vidu kod Metkovića, Podumcima kod Unešića i Danilu kod Šibenika (Uglešić). Ostavivši po strani metodološku prijepornost pristupa po kojem specifičan nalaz već sam po sebi dokazuje prisutnost etnika, malo je vjerojatno da su se Gepidi zatekli u znatnijem broju u pokrajini. Njihovo je matično područje ležalo u Panoniji, a izvori ništa ne govore o njihovu preseljenju u Dalmaciju. Moguće je da je bilo pojedinačnih Gepida u ostrogotskoj vojnoj službi u Dalmaciji jer je poznato da su Ostrogoti uzimali gepidske vojnike, međutim teško da su se ondje smještale čitave obitelji. I dok je Sirmijska Panonija uvelike bila lišena gepidskog žiteljstva, čini se da je početkom 6. stoljeća po ostrogotskom nalogu radi jačanja predziđa Italije doseljen u Saviju manji broj Alamana kako bi se priključili svojim svevskim srodnicima. Za

razliku od južne Panonije, Dalmaciju i Histriju nisu tištila unutarnja previranja ni ugrožavale vanjske prijetnje. Komes Osuin prvi put se pojavljuje sa zadaćom da povede brigu o naoružanju i uvježbanosti gotskih vojnika u Saloni (*Salonitani milites*) na čiju je borbenu spremu mogla nepovoljno djelovati dokolica (*Variae* 1.40). Ovo daje naslutiti kako su u pokrajini vladali mir i sigurnost, što je bio dvosjekli mač. Tako su se bedemi Salone zbog zapuštenosti naposljetku našli u bijednom stanju. Nešto poslije Osuin je dobio nalog da prihvati Šimuna – očito fiskalnog činovnika – koji je stizao u Dalmaciju kako bi uredio ubiranje poreza na promet robom u iznosu od 1/24 vrijednosti kupoprodaje i provjerio mjesne rudnike željeza (*Variae* 3.26). Histrija je uživala u priličnom blagostanju i imala obilje vina, ulja i pšenice koji su se prodavali nakupcima izvan pokrajine, pa kad je podbacila ljetina u nekim dijelovima Italije, a istarska je bila naročito obilna, Kasiodor je kao prefekt pretorija uputio službenika Lovru da provjeri dostupne količine poljodjelskih proizvoda koji su se prikupljali na ime poreza, ali i mogli biti otkupljeni za riznicu (*Variae* 12.22–23). U Histriji, a zacijelo i Dalmaciji, djelovali su tribuni primorja (*tribuni maritimorum*) koji su nadgledali morski promet, ribarstvo i branje soli. Raspolagali su i brojnim lađama pa im je Kasiodor naložio da Lovri omoguće prijevoz otkupljenog vina, ulja i pšenice do Ravene (*Variae* 12.24). Na razmjern prosperitet upućuje i graditeljska djelatnost, poglavito crkvena, kao i u 5. stoljeću. Iako je datacija zdanja uglavnom okvirna pa se za većinu ne može precizno reći kad su izgrađena ili obnovljena, nema sumnje da je ostrogotska vlast Dalmaciji i Histriji, a donekle i južnoj Panoniji, omogućila svojevrsan oporavak. Ostavila je i valjane temelje za nov uzlet koji se na istočnoj jadranskoj obali zbio u Justinijanovo doba.

Justinijanovo doba

U trenutku kad je Kasiodor hvalio izdašnost istarskih plodova i upućivao u pokrajinu službenika Lovru, vjerojatno 537. godine (Novak), nad Ostrogotskim Kraljevstvom već su se nadvili zlokobni ratni oblaci. Godine 535. Istočno Carstvo pod energičnim Justinijanom I. (527–565) napelo je svoje vojne snage u novom osvajačkom pothvatu nakon što su prethodne godine podlegli Vandali u sjevernoj Africi. Glavnim navalnim pravcem zapovijedao je proslavljeni vojskovođa Belizar koji se u ljeto 535. iskrcao na Siciliju. U isti je mah vojni zapovjednik Ilirika Mundon kopnenim putem provalio u Dalmaciju, primivši Justinijanov nalog da zauzme Salonu kao ključno strateško uporište, što je i uspio nakon kraćeg okršaja. Nadzor nad dalmatinskom obalom bio je od izuzetne važnosti za uspješan nastavak vojnog pohoda protiv Ostrogota jer se s istočnog Jadrana jednostavno mogla dosegnuti bilo koja točka na suprotnoj italskoj obali, uključujući i prijestolnicu Ravenu. Upravo stoga Ostrogoti nisu mogli dozvoliti da lako izgube pokrajinu i u proljeće 536. krenuli su u protuudar iz Italije, koristeći se dalmatinskom magistralom. Njihov nesmetan prodor sve do okolice Salone zorno pokazuje da je znatan dio Dalmacije ostao izvan istočnorimske kontrole. Tu su iznenadili Mundonova sina Mauricija koji je stradao na čelu manjeg izvidničkog odreda. Razgnjevljeni je Mundon pohitao osvetiti sina, izvojevao je pobjedu, ali je smrtno ranjen. Njegova pogibija obeshrabrila je istočnorimske vojnike koji su se povukli na jugoistok, vjerojatno izvan granica Dalmacije, dok su Ostrogoti zaposjeli utvrde u blizini Salone i strateške položaje na obližnjim cestovnim pravcima. U sam grad nisu ušli jer se nisu pouzdavali u njegove zidine niti su vjerovali stanovnicima, nego su ga

zauzeli tek kad im je pristiglo pojačanje. Nije trebalo dugo čekati na carsku reakciju. Justinijan je zapovjedio glavnom carskom konjušniku (*comes sacri stabuli*) Konstancijanu da povede iliričku vojsku i što prije preotme Salonu. Konstancijan je sabrao čete u Dirahiju (hrv. Drač) i odatle se morem preko Epidaura i Hvara prebacio do Salone, cijelo vrijeme oprezno napredujući. Ostrogoti su se u međuvremenu povukli iz grada, zadržavši se prolazno u okolici Skardone, ali su ubrzo napustili pokrajinu vjerojatno ocijenivši da nisu kadri potisnuti neprijatelja. Konstancijan je smijesta priuo uz obnovu salonitanskih bedema koji su se nalazili u ruševnom stanju, što je bila posljedica slabih mogućnosti romanske gradske uprave i nemara ostrogotskih vlasti. Čini se da je istočnorimski zapovjednik proširio područje pod svojim nadzorom jer Prokopije iz Cezareje ističe da je zagospodario cijelom Dalmacijom i Liburnijom (*Gotski rat* 1.7.36). Nesumnjivo pretjerana, tvrdnja se vjerojatno može objasniti time što su se Ostrogoti sasvim povukli iz ovih oblasti pa su one u očima pisca automatski postale carska stečevina. No možda se odnosi i na mornaričke ophodnje koje su mogle sezati do kvarnerskih otoka, iako se obližnje kopno i unutrašnjost Liburnije nisu stvarno našli pod istočnorimskom vlašću. Naime doskora je ovuda ponovno bez otpora prošla ostrogotska vojska.

Ostrogoti su pod novim kraljem Vitigisom (536–540) pokrenuli protuofenzivu i u proljeće 537. pojavila se u Dalmaciji nova ostrogotska vojska koja je čak novačila ljudstvo među barbarima u Panoniji Saviji, po svoj prilici Svevima. Ovog puta Ostrogoti su raspolagali i brodovima, očito ozbiljno kaneći pritisnuti Salonu i s kopna i s mora. Doduše, čete koje su izravno nadirale preko Liburnije u Dalmaciju pretrpjele su u prvi čas poraz kod Skardone i morale su uzmaknuti do Burnuma, međutim kad su iz Savije pristigli ostali odredi, ujedinjena je ostrogotska vojska pristupila opsadi Salone u koju se zatvorio Konstancijan povukavši posade obližnjih utvrda. Okruživši Salonu i s kopnene i s morske strane, Ostrogoti su žestoko navalili na grad, a napad nisu obustavili čak ni kad su im branitelji u uspješnom prepadu potopili velik dio lađa u Salonitanskom (danas Kaštelanskom) zaljevu. Međutim kako je vrijeme odmicalo, a opsada nije davala rezultate, morali su se povući i trajno odustatu od pokušaja da iz Dalmacije izbace Istočne Rimljane kojima je otada Dalmacija postala stalna logistička postaja u ratu, čak i pribježište. Iz Dalmacije je u sjevernu Italiju početkom 540. godine stigao s četama vojskovođa Vital, u proljeće i Konstancijan (*Gotski rat* 2.28.2, 2.30.2), a godinu dana prije u Dalmaciju je preko Venetije i obližnjih krajeva (pod čime se zacijelo misle Histrija i Liburnija) iz Mediolana, koji se predao Ostrogotima, pobjegao senator Vergentin zajedno sa svojom pratnjom (*Gotski rat* 2.22.41). Godine 544. Salona je bila zborna mjesto za vojsku koju je Belizar unovačio u Tračkoj dijecezi. Iz Salone je uputio vojskovođu Valentina da postojeću posadu u Hidruntu (d. Otranto) koji se nalazio pod ostrogotskom opsadom zamijeni svježim snagama, nakon čega se Valentin vratio u dalmatinsku prijestolnicu. U ljeto je Belizar otplovio duž istočne jadranske obale za Ravenu, zaustavivši se na neko vrijeme u Poli radi obnove zaliha (vjerojatno do studenog). Nakon što nije polučio vojni uspjeh u sjevernoj Italiji, dogodine je preko Dalmacije otišao u Dirahij i ondje pričekao dolazak novih postrojbi (*Gotski rat* 3.10.1–18, 3.11.19). Salona je još dvaput vidjela istočnorimsku vojsku. U njoj su prezimile čete koje su 550. godine kopnenim putem preko Dalmacije smjerale u Italiju (*Gotski rat* 3.40.10–11), a iz Salone je morem u proljeće 552. s velikim snagama u sjevernu Italiju išao i Narzet (*Gotski rat* 4.26.5). Navedeni primjeri svjedoče o tome da su Istočni Rimljani, odnosno Bizantinci, gospodarili istočnom jadranskom obalom i pomorskim komunikacijama, što im je davalo ključnu prednost. Da su toga bili bolno svjesni i Ostrogoti,

pokazuje izolirani napad – takoreći gusarski prepad – koji je 549. godine poduzet po zapovijedi kralja Totile/Baduile (541–552). Vojskovođa Indulf se na čelu navodno jakog flotnog odreda zaputio na istočnu obalu Jadrana, najprije na prijevaru zaposjeo i opljačkao Mukur (d. Makarska), a nakon toga zauzeo i neidentificiranu utvrdnu Laureatu vjerojatno u blizini Salone, počinivši u oba slučaja teško krvoproliće. Istočnorimski zapovjednik u Saloni Klaudijan poslao je protiv napadača lađe, ali su one poražene pa su se Ostrogoti neometano s plijenom vratili u Italiju (*Gotski rat* 3.35.23–28). S Totilinim pokušajima da zagorča život Istočnim Rimljanima bila je povezana i provala langobardskog pretendenta (H)ildigisa na čelu čete Langobarda i Slavena u Venetiju u jesen 549. godine. Prošavši možda južnom Panonijom do sjeverne Italije, (H)ildigis je porazio jedan istočnorimski odred i onda se vratio na slavensko područje sjeverno od Dunava jednako brzo kao što je i došao. Istočnorimska prevlast na moru ostala je neugrožena pa već sama ta činjenica govori u prilog zaključku kako su Ostrogoti rano, vjerojatno prije kraja Vitigisove vladavine, morali Istočnim Rimljanima prepustiti i Liburniju i Histriju. Napokon, da su i dalje držali te oblasti, moglo bi se očekivati da će senator Vergentin 539. godine za bijeg do Dalmacije odabrati drugi pravac, a ne kopneno preko Venetije, Histrije i Liburnije. Teško je vjerovati i da bi Belizar proveo nekoliko mjeseci 544. godine u Poli da su Ostrogoti vladali unutrašnjošću Histrije.

I dok su tako istočna jadranska obala i neposredno zaleđe stajali pod istočnorimskom vlašću, južna Panonija je izmicala čvršćoj carskoj kontroli. Na samom početku rata Sirmij je pripao Carstvu nakon što su se Ostrogoti počeli povlačiti iz ovih oblasti, zacijelo stoga da usredotoče snage na obranu Italije. Međutim već sljedeće, 536. godine grad su na prepad osvojili Gepidi, možda nedugo poslije pogibije vojskovođe Mundona, čime je započelo drugo razdoblje njihove vlasti u Sirmijskoj Panoniji. Prema dostupnim arheološkim nalazima, sada su naseljavanjem obuhvatili širi prostor. Sirmij je ponovno bio prijestolnica gepidskog kralja, a u njemu je stolovao i arijanski biskup. Ondje je izniklo gepidsko naselje od drvenih koliba, koje su bile položene razmjerno blizu jedne drugima i dijelom ukopane u tlo, žbuku ili podne mozaike napuštenih rimskih zgrada. Pokraj njih utvrđena su i sporadična ukopavanja. Drugo najveće gepidsko naselje u južnoj Panoniji bile su Cibale. Iskoristivši postojeću arhitekturu, Gepidi su se za stanovanje poslužili manje oštećenim građevinama koje je lakše bilo dovesti u prikladno stanje. Obnova mjesnih keramičarskih radionica svjedoči o trudu da se u naselju uspostave uredniji životni uvjeti, a naseobinsku snagu Gepida u Cibalama potkrepljuju brojni nalazi arheološke građe. Otkriće gepidskog novca, koji je po uzoru na istočnorimski novac kovan u Sirmiju, upućivalo bi na nastojanje da se poboljšaju mjesne prilike i potaknu gospodarski tokovi. Na ideološko-propagandnoj razini kovanje novca stavljalo je gepidske kraljeve u istu ravan s ostalim germanskim vladarima na carskom tlu i svjedočilo o njihovoj želji da budu uključeni u rimsku ekumenu organiziranih država. Dva su primjerka novca kralja Kunimunda (560/564–567) otkrivena i u Dalju.

Budući da se rat u Italiji otegnuo i da su donjodunavsku granicu ugrožavale provale Slavena i Bugara, Justinijan je s ojačalim Gepidima sklopio 539/540. godine mir i obnovio ugovor o savezništvu koji je s njima bio sklopio još Marcijan nakon bitke na rijeci Nedao. No rast gepidske moći nagnao je istočnorimski dvor da se još izrazitije osloni na Langobarde koji su 527. godine dobili od Carstva dozvolu da zaposjednu sjevernu Panoniju do Drave. Sada su im novim sporazumom, koji vjerojatno potječe iz 547. godine, prepuštena uporišta i u južnoj Panoniji pa su postali izravni susje-

di Gepida. I nakon toga težište njihova naseljavanja ostalo je u području sjeverno od Drave. Arheološki predmeti pripisani Langobardima pronađeni su na Kuzelinu kod Sesveta, u Osijeku, Popovcu, Samoboru, Sisku, čini se i Vinkovcima, a možda i u okolici Koprivnice, Jakopovcu kod Varaždina. Može se pretpostaviti da je među utvrdama u Panoniji Saviji koje su Langobardima dodijelile carske vlasti bila i ona na ozaljskom Starom gradu. Tako je Carstvo, tek jedno desetljeće otkako su Ostrogoti posljednji put u njoj djelovali, Saviju ustupilo novoj skupini Germana a da u međuvremenu nije niti uspostavilo stvarnu vlast. Da su postojali dodiri, pokazuje dotok istočnorimskog novca koji je otkriven u Bjelovaru i Sisku. Mnogo češći su nalazi istočnorimskih kovova Justinijanova doba u istočnoj Hrvatskoj. Oni iz Batine, Laslova kod Tenje i Osijeka mogli bi više govoriti u prilog izravnijih veza s Carstvom nakon 535. godine, dok bi novac pronađen u Dalju, Sotinu i Vinkovcima, budući da datira iz vremena nakon sklapanja mira s Gepidima, možda uglavnom bio dio njihove federatske namire.

Gepidi nisu imali nikakvih iluzija u vezi s dovođenjem Langobarda u južnopanonske oblasti, ispravno zaključujući da je takav potez bio dobrim dijelom uperen protiv njih. Uskoro se između Gepida i Langobarda razvila borba za prevlast u Panoniji. Netrpeljivost se 549. i 550. godine pretočila u ratno stanje, ali bez sraza na bojnopolju. U proljeće 551. izbio je novi rat. Langobardi su ovog puta provalili na gepidsko područje. Krećući možda od ostataka Murse, gdje se po svemu sudeći nalazila njihova pogranična posada, zaposjeli su gepidsko naselje u Cibalama i u velikoj bitki na tzv. Polju bogova (*Asfeld*), valjda u zapadnom Srijemu, nanijeli Gepidima težak poraz, iako su gubici na objema stranama bili veliki. Potom je pod paskom Carstva dogovoren mir, dok su Gepidi bili prinuđeni odreći se znatnog dijela svojih stečevina. Carstvo je vjerojatno obnovilo i vlast u jugoistočnom dijelu Sirmijske Panonije s Basijanom, a Gepidi su možda ostali i bez Cibala koje bi pripale Langobardima. I jedni i drugi morali su se obvezati na sudjelovanje u pohodu protiv Ostrogota pod zapovjedništvom Narzeta pa su se u rano ljeto 552. pojavili u Venetiji. Onamo su zacijelo stigli starim južnopanonskim cestovnim komunikacijama. Nakon što je izvojevao presudnu pobjedu nad Ostrogotima potkraj lipnja ili početkom srpnja, Narzet je otpustio Langobarde i dao ih zbog njihove neobuzdanosti, nasilja i pljačke pod oružanom pratnjom izvesti iz Italije. Čini se da su Langobardi iskalili tada svoje nezadovoljstvo provalom u Dalmaciju i Iliričku prefekturu sve do Dirahija, usput pljačkajući i odvođeci zarobljenike. Zacijelo su prošli cestovnim pravcima kroz istočnu Dalmaciju pa je istočno jadransko priobalje ostalo izvan njihova dosega.

Pobjedonosno okončanje rata protiv Ostrogota pružilo je Justinijanu prigodu da u nedavno pripojenim oblastima pokaže sav sjaj nove vlasti. I dok je Italija teško stradala u dvadesetogodišnjem sukobu, istočna jadranska obala bila je pošteđena ratnih razaranja, a to napose vrijedi za Histriju. Istina, velika epidemija kuge, koja je 543. godine shvala Ilirik prije nego što je navalila na Italiju, zasigurno nije zaobišla ni ove krajeve, prije svega stoga što je riječ o uzmorskim predjelima koji su u vrijeme kad je pomorski promet ljudi i roba bio daleko intenzivniji od kopnenog bili posebno izloženi širenju kužnih bolesti, ali nije prouzročila trajnije poremećaje. Prva desetljeća istočnorimskog gospodstva obilježila je obnova zidina gradova i izgradnja velikih i raskošnih crkava.

Podizale su se nove i dograđivale stare utvrde duž plovidbenih pravaca. Općenito su gradovi na jadranskoj obali iskusili procvat koji se zasnivao na čvrstoj političkoj vlasti i oživjelom gospodarstvu. Justinijan je uveo i niz administrativnih novina koje

svjedoče o strukturnim promjenama u društvu, ali i o carevim nastojanjima da što bolje učvrsti svoju vladavinu oslanjajući se na upravu, vojsku i Crkvu. Ključna je promjena uvedena odredbom Pragmatičke sankcije iz 554. godine koja je u Italiji pravo izbora mjesnih i pokrajinskih dužnosnika (*iudices*) predala biskupima i veleposjednicima (*Novellae*, Appendix 7.12). Njezina valjanost je 569. godine bila protegnuta na cijelo Carstvo, dakle i na Dalmaciju. Otada presudnu riječ u oblikovanju mjesne uprave više nije imala središnja vlast, nego su tu ulogu preuzeli lokalni moćnici koji nisu uvijek bili pripravnici bezuvjetno podupirati carski apsolutizam i centralizam, osobito ako bi to išlo na uštrb njihove vlastite koristi. Budući da je i financijski teret uzdržavanja vojske pao na pokrajinske blagajne, stvorila se sprega između mjesnih vlasti i carskih četa sve manje pripravnih bespogovorno slušati zapovijedi iz prijestolnice ako su se one kosile s interesima pokrajinskih uprava, ali i stanovništva uopće. U Justinijanovo doba još je funkcionirala odijeljenost civilne od vojne vlasti. U Istriji je na čelu vojne uprave bio vojni načelnik (*magister militum*), ali nije sigurno da je imala odvojenu civilnu upravu od Venetije s kojom je u prijašnjim razdobljima tvorila cjelinu (Novak). Ako jest, civilnu je vlast mogao predstavljati upravitelj s općenitim naslovom *iudex*. Obično se smatra da je Dalmacijom ravnao namjesnik u činu prokonzula koji je obnašao široke civilne i vojne ovlasti (Ferluga), no prema nekim bi mišljenjima pokrajina stajala pod vojnim dužnosnikom (Margetić). I dok su Istria i Dalmacija mirovale, južna Panonija je opet postala ratnim poprištem tek što je Justinijan umro. To je njegovu nećaku i nasljedniku Justinu II. (565–578) pružilo priliku da ostvari uspjeh koji je izmaknuo ujaku – povratak Sirmija pod carsku vlast. Nova provala stare netrpeljivosti prekinula je petnaestogodišnji mir između Langobarda i Gepida koji je zacijelo održavao Justinijanov autoritet. Bitka je vjerojatno ponovno vođena u Sirmijskoj Panoniji. Budući da su Langobardi iznijeli pobjedu, gepidski je kralj Kunimund zatražio pomoć Carstva, obećavši Justinu da će mu odstupiti cijeli gepidski posjed u južnoj Panoniji. Međutim kad je uz podršku carske vojske još iste godine nadvladao Langobarde, nije ispunio obećanje. To je zapečatilo sudbinu Gepida. Osvjedočivši se u dvostruku igru Carstva, a namjeravajući jednom zasvagda skršiti Gepide, Langobardi su se za savez obratili Avarima. Gepidima nije preostalo ništa drugo nego se iznova uteći caru za pomoć. Ovog puta su carskoj vojsci doista i predali Sirmij, ali je Justin odlučio Gepide zbog ranijeg vjerolomstva prepustiti njihovoj sudbini. U proljeće 567. je u združenom langobardsko-avarskom napadu propala gepidska država. Slom Gepida i odlazak Langobarda u Italiju već sljedeće godine omogućio je Avarima da se nakon Germana prometnu u nove gospodare srednjeg Podunavlja. Avari su doskora otvorili put Slavenima koji su svojim nadiranjem zauvijek promijenili sliku prostora između Drave i Jadrana.

Unutrašnjost Eufrazijeve bazilike u Poreču

Raskošno opremljena unutrašnjost velebne bazilike koju je sredinom 6. stoljeća dao podići parencijski biskup Eufrazije, na mjestu starije biskupske crkve, tzv. Predeufrazijane, zorno svjedoči o blagostanju nevelike gradske zajednice kasnoantičke Istre. To blagostanje nije narušio ni dugogodišnji rat između Istočnog Rimskog Carstva i Ostrogota jer se borbe nisu niti vodile u Istri koja je pod istočnorimsku vlast potpala razmjerno brzo, po svoj prilici oko 539. godine, odnosno nedugo nakon što su Ostrogoti trajno napustili Dalmaciju (537). (©Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«)

Izvori:

- Amijan Marcellin: *Povijest: Ammianus Marcellinus, Rerum gestarum libri qui supersunt I–II*, priredio Wolfgang Seyfarth, Leipzig 1978. (pretsak: Stuttgart – Leipzig 1999).
- Anonim Ravenjanin = Ravennatus Anonymus, *Cosmographia*, u: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, priredili Moritz Pinder – Gustav Parthey, Berlin 1860.; *Itinera-ria Romana II: Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, priredio Joseph Schnetz – Mariann Zumschlinge, 2. izd., Leipzig 1990.; *La Cosmographie du Ravennate*, priredio Yves Janvier (Collection Latomus 235), Bruxelles 1997.
- Baalbečko proroštvo = The Oracle of Baalbek. The Tiburtine Sybil in Greek Dress*, priredio, preveo, komentar i studije napisao Paul J. Alexander, Washington 1967.
- Codex Iustinianus: Corpus iuris civilis*, priredio Paul Krüger, sv. II: *Codex Iustinianus*, Berlin ⁸1906.
- Codex Theodosianus = Codex Theodosianus cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, sv. I–II, priredili Theodor Mommsen – Paul M. Meyer, Berlin 1904–1905.
- Jeronim: *Pisma: Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae*, sv. I–III, priredio Isidor Hilberg (Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 54–56), Beč – Leipzig 1910–1918.
- Jordan: *Getica: Iordanis Romana et Getica*, priredio Theodor Mommsen (Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi 5/1), Berlin 1882., 53–138.
- Jordan: *O podrijetlu i djelima Gota / Getika*, priredio i preveo Robert Ščerbe, uvodna studija Hrvoje Šugar, komentar Robert Ščerbe – Hrvoje Šugar, Novi Vinodolski 2014.
- Kasiodor: *Variae: Cassiodori Senatoris Variae*, priredio Theodor Mommsen (Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi 12), Berlin 1894., 1–385; *Cassiodori Variarum libri XII*, u: *Magni Aurelii Cassiodori Senatoris Opera I*, priredili Åke Johansson Fridh – James W. Halporn (Corpus Christianorum, Series Latina Latina 96), Turnhout 1973., 1–499.
- Marcelin: *Kronika = Prejasi ni muž komes Marcellin, Kronika*, uvodna studija i povijesni komentar Hrvoje Gračanin, priredila i prevela Bruna Kuntić-Makvić (Biblioteka Latina & Graeca, knj. XXXVI), Zagreb 2006., 73–151.
- Novellae: Corpus iuris civilis*, priredili Rudolf Schoell – Wilhelm Kroll, sv. III: *Novellae*, Berlin 1904.
- Notitia Dignitatum Occidentis, Notitia Dignitatum Orientis: Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium. Pars prima. In partibus Occidentis. Pars secunda. In partibus Orientis*, u: *Notitia dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, priredio Otto Seeck, Berlin 1876. (pretsak: Frankfurt 1962); *Notitia Dignitatum*, priredio Robert Ireland, Stuttgart – Leipzig 1999.; priredila Concepción Neira Faleiro (Nueva Roma – Bibliotheca Graeca et Latina Aevi Posterioris 25), Madrid 2005.
- Prisk iz Panija: *Priscus rhetor Panites, Fragmenta*, priredio Roger C. Blockley, *The Fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus II* (ARCA. Classical and Medieval Texts, papers and Monographs 6), Liverpool 1983., 221–400.
- Prokopije iz Cezareje: *Gotski rat: Procopius Caesariensis, Bellum Gothicum*, priredio Jakob Haury, *Procopius Caesariensis, Opera omnia II (De bellis libri V–VIII: Bellum Gothicum)*, Leipzig 1963.; Prokop, *Gotenkriege*, priredio i preveo Otto Veh, München, 1978².
- Sidonije Apolinar: *Carmina: Gai Sollii Apollinaris Sidonii Epistulae et carmina*, priredio Christian Lütjohann (Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi 8), Berlin 1887., 173–264.
- Viktor Vitski: *Povijest progona u pokrajini Africi pod vandalskim kraljevima Gajzerikom i Hunerikom: Victoris Vitensis Historia persecutionis Africae provinciae sub Geiserico et Hunirico regibus Wandalarum*, priredio Karla Halm (Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi 3.1), Berlin 1879., 1–58.; *Victor de Vita, Histoire de la persécution vandale en Afrique suivie de La passion des sept martyrs. Registre des provinces et des cités d'Afrique*, priredio i preveo Serge Lancel (Collection Budé), Pariz 2002.; *Victor von Vita, Vandalen und der Kirchenkampf in Afrika: Historia persecutionis Africae*, priredio i preveo Konrad Vössing, Darmstadt 2011.

Literatura:

- Amory, Patrick: *People and identity in Ostrogothic Italy, 489–554*, Cambridge 2003.
- Ando, Clifford: *Decline, Fall, and Transformation, Journal of Late Antiquity*, sv. 1/1, Baltimore 2008., 31–60.
- Andrić, Stanko: *Južna Panonija u doba velike seobe naroda, Scrimia Slavonica*, sv. 2, Slavonski Brod 2002., 117–167.
- Andrić, S.: *Vinkovci u srednjem vijeku. Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti* (Bibliotheca Croatica – Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia. Studije 9), Vinkovci – Slavonski Brod 2007.
- Bachrach, Bernard S.: *A History of the Alans in the West. From Their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages* (Minnesota Monographs in the Humanities 7), Minneapolis 1973.

- Badurina, Anđelko: Bizantski plovidni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 16, Zagreb 1999., 7–9.
- Begović, Vlasta – Schrunck, Ivančica: Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 20, Zagreb 2003., 95–112.
- Begović Dvoržak, Vlasta – Dvoržak Schrunck, Ivančica: *Fullonica* u uvali Verige na Brijunima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 22, Zagreb 2005., 127–140.
- Bierbrauer, Volker: Zum panonischen Ostgotenreich (456/457–473) aus archäologischer Sicht, u: Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia, uredila Orsolya Heinrich-Tamáska (Castellum Pannonicum Pelsonense 2), Budimpešta – Leipzig – Keszthely – Rahden Westf. 2011., 361–380.
- Bierbrauer, V.: Zur archäologischen Nachweisbarkeit der »Alatheus-Safrax-Gruppe«, *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinsen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?*, uredili Michaela Konrad – Christian Witschel, (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Heft 138), München 2011., 113–140.
- Bojanovski, Ivo: Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine IV: Rimska cesta *Siscia – Sirmium* (Tab. Peut.) i njena topografija (arheološko-topografska studija), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, sv. XXII/20, Sarajevo 1984., 145–265.
- Bosio, Luciano: *Le strade romane della Venetia e dell'Histria*, Padova 1991.
- Burns, Thomas: *A History of the Ostrogoths*, Bloomington 1984.
- Cambi, Nenad: Läge de Justinien en Dalmatie et en Istrie, *L'Époque de Justinien et les problèmes de VIe et VIIe siècles. Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split – Porč (25. 9. – 1. 10. 1994.)*, sv. II, uredili Nenad Cambi i Emilio Marin (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, suppl. vol. 88), Split 1998., 933–958.
- Čiglenečki, Slavko: *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum / Višinske utvrđbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*, Ljubljana 1987.
- Curta, Florin – Gândilă, Andrei: Hoards and Hoarding Patterns in the Early Byzantine Balkans, *Dumbarton Oaks Papers*, sv. 65/66, Washington 2013., 1–51.
- Čač, Slobodan: *Civitates Dalmatiae u »Kozmografiji« Anonima Ravenjanina*, (Arheološki muzej Zadar – Katalozi i monografije 3), Zadar 1995.
- Čač, S.: Aserija, rimske ceste i Plinijevi podaci, *Asseria*, sv. 6, Zadar 2008., 11–28.
- Deluka, Aleksandra – Dragčević, Vesna – Rukavina, Tatjana: Roman roads in Croatia, *Proceedings of the First International Congress on Construction History, Madrid, 20th–24th January 2003 I–III*, uredio Santiago Huerta Fernández, Madrid 2003., 733–742.
- Demo, Željko: The Mint in Salona: Neptos and Ovida (474–481/2), *Studia numismatica Labacensia Alexandro Jelčnik oblata*, uredili Peter Kos – Željko Demo (Situla 26), Ljubljana 1988., 247–270.
- Demo, Ž.: *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina* (Situla 32), Ljubljana 1994.
- Demo, Ž.: *INVICTISSIMVS AVTOR – an unusual series of Baduila (Totila): a new example from Croatia, Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century. Proceedings from the conference organised by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Reszów under the patronage of Union Académique International. (Programme No. 57 Moravia Magna). Kraków, 23–26 IV 2007*, uredio Marcin Wołoszyn (Moravia Magna. Seria Polona 3), Kraków 2009., 37–46.
- Dušanić, Slobodan: The Roman mines in Illyricum: organization and impact on provincial life, *Minería y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterráneas y europeas: coloquio internacional asociado, Madrid, 24–28 octubre 1985*, sv. I–II, uredio Claude Domergue, Madrid 1989., 148–156.
- Errington, R. Malcolm: Theodosius and the Goths, *Chiron*, sv. 6, München 1996., 1–27.
- Errington, R. M.: *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*, Chapel Hill 2006.
- Ferluga, Jadran: *Vizantiska uprava u Dalmaciji* (Srpska akademija nauka, Posebna izdanja knj. 291, Vizantološki institut knj. 6), Beograd 1957.
- Ferjančić, Snežana: The Prefecture of Illyricum in the 4th Century: A Chronological Note, *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou par ses élèves à l'occasion de son quarantevingtième anniversaire*, uredila Miroslava Mirković, Beograd 1997., 231–239.
- Fitz, Jenő: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III*, Budimpešta 1994.
- Fowden, Garth: Contextualizing Late Antiquity: The First Millennium, *The Roman Empire in Context. Historical and Comparative Perspectives*, uredili Johann O. Arnason – Kurt A. Raaflaub (The Ancient World: Comparative Histories), Malden – Oxford – Chichester 2011., 148–176.
- Goffart, Walter: *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*, Philadelphia 2006.
- Goldstein, Ivo: Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535–555. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 37*, Zagreb 2005., 23–34.
- Gračanin, Hrvoje: Zapadnorimsko poslanstvo na Atilin dvor godine 449, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 32/33*, Zagreb 1999/2000., 31–49.
- Gračanin, H.: Kršćanstvo i Crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (VI.–XI. st.), *Crkvena kulturna dobra*, sv. 6, Zagreb 2008., 70–84.
- Gračanin, H.: Donje međuriječje Drave i Save u sutonu antike i ranom srednjovjekovlju, *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske*

- civilizacije, Prvi svezak (Katalog izložbe), uredili Božo Biškupić – Vesna Kusin – Branka Šulc, Zagreb 2009., 239–245.
- Gračanin, H.: Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica*, sv. 10, Slavonski Brod 2010., 6–69.
- Gračanin, H.: Zagrebačko područje u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* III. ser, sv. XLIII, Zagreb 2010., 143–151.
- Gračanin, H.: *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.
- Gračanin H. – Rapan Papeša, Anita: Postrimski grad u južnoj Panoniji: primjer Cibala, *Scrinia Slavonica*, sv. 11, Slavonski Brod 2011., 7–30.
- Gračanin, H. – Bilogrivić, Goran: Postrimski grad u južnoj Panoniji: primjer Siscije, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 32, Zagreb 2014. (predano za tisak).
- Heather, Peter J.: *Goths and Romans 332–489*, Oxford 1994.
- Henning, Dirk: *Periclitans res publica. Kaisertum und Eliten in der Krise des Weströmischen Reiches 454/5–493 n. Chr.* (Historia Einzelschriften 133), Stuttgart 1999.
- Ilakovac, Boris: *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb 1982.
- Ilić, Olivera – Golubović, Snežana – Mrđić, Nemanja: Supplying and Transport along Danube Limes in the Upper Moesia, *Archaeology and Science / Arheologija i prirodne nauke*, sv. 6/2010., Beograd 2011., 61–76.
- Ilkić, Mato: Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 24, Zagreb 2007., 277–288.
- Innes, Matthew: *Introduction to Early Medieval Western Europe, 300–900. The sword, the plough and the book*, London – New York 2007.
- James, Edward: The Rise and Function of the Concept »Late Antiquity«, *Journal of Late Antiquity*, sv. 1/1, Baltimore 2008., 20–30.
- Jeličić-Radonić, Jasna: Salona at the Time of Bishop Hesychius, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 13, Zagreb – Motovun 2007., 13–24.
- Kos, Peter: *Leksikon antičke numizmatike*, prevela Ksenija Premur, priručio Željko Demo, 2. izd., Zagreb 1998.
- Kovács, Péter: The late Roman army in Pannonia, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, sv. 44, Budimpešta 2004., 115–122.
- Križman, Mate: *Antička svjedočanstva o Istri*, 2., prerađeno i dopunjeno izdanje, Pula 1997.
- Kulikowski, Michael: Marcellinus ‚of Dalmatia‘ and the dissolution of the fifth-century empire, *Byzantion*, sv. LXXII, Bruxelles 2002., 177–191.
- Kuntić-Makvić, Bruna: Područje rimskog Ilirika uoči dolaska Hrvata, *Povijest Hrvata I: Srednji vijek*, uredio Franjo Šanje, Zagreb 2003., 5–38.
- Laiou, Angeliki E. – Morrisson, Cécile: *The Byzantine Economy*, Cambridge 2007.
- Lécrivain, Charles: Remarques sur les formules du *Curator* et du *Defensor Civitatis* dans Cassiodore *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, sv. 4/4, Rim 1884., 133–138.
- Lotter, Friedrich, u suradnji s Rajkom Bratožom i Helmutom Castriusom: *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600)*, Berlin – New York 2003.
- MacGeorge, Penny: *Late Roman Warlords*, Oxford 2002.
- Marcone, Arnaldo: L'Ilirico e la frontiera nordorientale dell'Italia nel IV secolo d. C., *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'eta greca e romana. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003*, uredio Gianpaolo Urso, Pisa 2004., 343–359.
- Marcone, A.: A Long Late Antiquity? Considerations on a Controversial Periodization, *Journal of Late Antiquity*, sv. 1/1, Baltimore 2008., 4–19.
- Margetić, Lujo: Marcellinus – scolasticus i proconsul Dalmatiae, *Historijski zbornik*, sv. L, Zagreb 1997., 1–8.
- Margetić, L.: Dalmacija u drugoj polovici VI. stoljeća i Justinijan, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, sv. 47, Zagreb 1997., 205–215.
- Mathisen, Ralph Whitney: Catalogues of Barbarians in Late Antiquity, *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, uredili Ralph Whitney Mathisen – Danuta Shanzer, Farnham – Burlington 2011., 17–32.
- Matijašić, Robert: Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (*Cass. Var. XII, 22, 23, 24*), *Zgodovinski časopis* 42, Ljubljana 1988., 363–371.
- Matijašić, R.: *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana* (Povijest hrvatskih zemalja u antici, 1. svezak), Zagreb 2009.
- Matijašić, R.: *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, (Povijest hrvatskih zemalja u antici, 2. svezak), Zagreb 2012.
- McCormick, Michael: *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, A.D. 300–900*, Cambridge 2001.
- Medini, Julijan: Provincia Liburnia, *Diadora*, sv. 9, Zadar 1980., 363–435.
- Miletić, Željko: Roman Roads along the Eastern Adriatic Coast: State of research, *Les routes de l'Adriatique antique – Géographie et économie / Putovi antičkog Jadrana – Geografija i gospodarstvo*, uredili Slobodan Čače – Anamarija Kurilić – Francis Tassaux, Bordeaux – Zadar 2006., 125–136.
- Milinović, Dino: Kasnoantička ostava u Vinkovcima, *Hrvatska revija* god. XII, br. 1–2, Zagreb 2012., 67–77.
- Milošević, Petar: Rimski nalazi u Savi kod Sremske Rače, *Starinar*, n. s., sv. XXXI, Beograd 1980. (izd. 1981), 35–41.
- Milotić, Ivan: *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Zagreb 2010.
- Mirnik, Ivan: *Coin Hoards in Yugoslavia* (BAR International Series 95), Oxford 1981.

- Mirnik, I.: Nacrt arheološke topografije kostajničko-dvorskog kraja, u: Mirela Slukan Altić, *Povijesni atlas gradova IV svezak: Hrvatska Kostajnica*, Zagreb – Sisak 2007., 15–36.
- Moorhead, John: *Theoderic in Italy*, Oxford 1997.
- Müller, Róbert – Straub, Peter, ur.: *Germanen am Plattensee* (Ausstellung des Balatoni Museums Keszthely im Museum für Frühgeschichte des Landes Niederösterreich, Schloss Traismauer), Traismauer 2002.
- Nađ, Miroslav: Coin Circulation AD 193–423, *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, uredila Branka Migotti (BAR International Series 2393), Oxford 2012., 389–414.
- Nagy, Tibor: The Last Century of Pannonia in the Judgement of a New Monograph, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, sv. 19, Budimpešta 1971., 299–345.
- Nikolajević, Ivanka: Veliki posed u Dalmaciji u V i VI veku u svetlosti arheoloških nalaza, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, sv. 13, Beograd 1971., 284–292.
- Nikolanci, Mladen: »Dalmatinska dinastija« i propast Zapadnog Rimskog Carstva, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, sv. 18, Zagreb 1985., 5–22.
- Novak, Andrej: *L'Istria nella prima età bizantina* (Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno 27), Rovinj 2007.
- Ostrogorski, Georgije: *Povijest Bizanta 324–1453*, preveli Marina i Kiril Miladinov, priredio Hrvoje Gračanin, 2. izd., Zagreb 2006.
- Pašalić, Esad: *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.
- Pleše, Tajana: *Iovia Botivo* (Ludbreg): prilog poznavanju kroz rezultate arheoloških istraživanja 2008.–2010. god., *Arheologija varaždinskog kraja i srednjeg Podravlja*, uredile Jacqueline Balen – Marina Šimek (Izdanja HAD 28), Zagreb 2011., 177–197.
- Posavec, Vladimir: Prilog poznavanju ostrogotskog razdoblja u Dalmaciji, *Historijski zbornik*, sv. XLIX, Zagreb 1996., 1–15.
- Posavec, V.: Pogled na prošlost rimske Dalmacije u prvoj polovici V. stoljeća, *Historijski zbornik*, sv. L, Zagreb 1997., 9–20.
- Posavec, V.: *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, Split 2007.
- Radman-Livaja, Ivan: The Roman Army, *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, uredila Branka Migotti (BAR International Series 2393), Oxford 2012., 159–189.
- Rapan-Papeša, Anita: Early Mediaeval Barbarian Elements in Late Antique Southern Pannonia, *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, uredila Branka Migotti (BAR International Series 2393), Oxford 2012., 415–439.
- Rebenich, Stefan: *Jerome* (The Early Church Fathers), London – New York 2005.
- Saria, Balduin: Praevalitana, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, sv. XXII, 2, uredio Konrat Ziegler, Stuttgart 1954., 1673–1680.
- Seeck, Otto: *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.: Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit*, Stuttgart 1919.
- Seoba naroda i srednji vijek. Vodič kroz stalni postav / Arheološki muzej Osijek*, uredio Zvonko Bojčić, Osijek 2009.
- Sokol, Vladimir: Područje sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju između 400. i 800. godine (velika seoba naroda), *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1986., 55–57.
- Sokol, V.: Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje, *Zagreb prije Zagreba. Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine* (Katalog izložbe), uredio Ante Rendić-Miočević, Zagreb 1995., 46–53.
- Sokol, V.: Panonija Savija u Justinijanovo doba, *L'Époque de Justinien et les problèmes de VIe et VIIe siècles. Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, sv. II, uredili Nenad Cambi – Emilio Marin, (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, supl. vol. 88), Split 1998., 1131–1143.
- Sokol, V.: *Rimski metal s Kuzelina (iskapanja 1990.–1997)*, Sesvete – Zagreb 1998.
- Suić, Mate: Granice Liburnije kroz stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 2, Zadar 1955., 273–293 (= Isti, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske*, Zadar 1996., 497–519).
- Suić, M.: Faze izgradnje bedema antičke Varvarije, *Gunjačin zbornik. U povodu sedamdesete godine života i četrdeset i pete godine znanstvenog rada*, uredili Ivan Erceg i dr., Zagreb 1980., 31–42.
- Suić, M.: Hijeronim Stridonjanin – građanin Tarsatike, *Rad JAZU*, sv. 426, Zagreb 1986., 213–278.
- Suić, M.: *Antički grad na istočnom Jadranu*, 2. izd., Zagreb 2003.
- Szavitz Nossan, Stjepan: Ceste Karlovac – Senj od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća, *Senjski zbornik*, sv. 4, Senj 1970., 127–167.
- Šeparović, Tomislav: Skupni nalaz novca iz 5. i 6. stoljeća na lokalitetu Klapavice – Crkvina kod Klisa, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 36, Split 2009., 27–34.
- Škregro, Ante: *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije* (Hrvatski studiji – Studia Croatica, Biblioteka »Povijest« 2), Zagreb 1999.
- Špehar, Perica: Late Antique and Early Byzantine fortifications in Bosnia and Herzegovina (hinterland of the province of Dalmatia), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, uredili Heiko Steuer – Volker Bierbrauer (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 58), Berlin – New York 2008., 559–594.
- Tomičić, Željko: Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 5–6, Zagreb 1988–1989. (izd. 1990), 29–53.

- Tomčić, Ž.: Der Untergang der Antike und deren Nachlebensformen in Südpannonien (Nordkroatien), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinsko dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, uredio Rajko Bratož (Situla 39), Ljubljana 2000., 255–298.
- Tomčić, Ž.: Arheološka baština Justinijanove epohe na istočnoj obali Jadrana – prinos kristijanizaciji Sredozemlja, *Kačić* 41–43, Split 2009–2011., 363–374.
- Turković, Tin: The Late Antique »Palace« in Polače Bay (Mljet) – Tetrarchic »Palace«?, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 17, Motovun – Zagreb 2011., 211–233.
- Uglešić, Ante: Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota, *Radovi – Razdio povijesnih znanosti*, sv. 30/17 (1990–1991), Zadar 1992., 65–78.
- Uglešić, A.: O etničkoj pripadnosti groba 2 s položaja Njive – Podstrana u Naroni, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 38/25, Zadar 2000., 93–100.
- Uglešić A.: Najnoviji germanski nalazi seobe naroda iz sjeverne Dalmacije, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 24, Zagreb 2007., 273–276.
- Vicelja-Matijašić, Marina: *Istra i Bizant. Neki povijesno-ikonografski aspekti u interpretaciji umjetnosti 6. stoljeća u Istri*, Rijeka 2007.
- Vinski, Zdenko: Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* III. ser., sv. V, Zagreb 1971., 47–73.
- Vinski, Z.: Archäologische Spuren gotischer Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens, *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Saopštenja sa naučnog skupa 13.–16. decembra 1976.*, uredili Danica Dimitrijević – Jovan Kovačević – Zdenko Vinski, Novi Sad 1978., 33–47.
- Vinski, Z.: Epoha seobe naroda, *Rani srednji vijek* (Umjetnost na tlu Jugoslavije), Beograd – Zagreb – Mostar 1986., 19–27.
- Ward-Perkins, Bryan: *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford 2006.
- Weiler, Ingomar: Zur Frage der Grenzziehung zwischen Ost- und Westteil des Römischen Reiches in der Spätantike, *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, uredio Rajko Bratož (Situla 34), Ljubljana 1996., 123–143.
- Wickham, Chris: *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*, Oxford 2005.
- Wickham, C.: *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*, London 2009.
- Wilkes, John J.: *Dalmatia*, London 1969.
- Wolfram, Herwig: *Die Goten: von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, 3. izd., München 1990.
- Zaninović, Marin: *Avsonivs vir spectabilis*, u: Isti, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996., 375–384.
- Zaninović, M.: Mogorjelo od vile do kastruma, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, knj. XXXII, Sarajevo 2002., 447–456.
- Zgrablić, Marina: Naselja, crkve i biskupi u Istri između kasne antike i ranoga srednjeg vijeka: primjer Pulske biskupije, *Tabula*, sv. 10, Pula 2012., 129–146.
- Zmajčić, Bartol: Rimska kovnica Sirmium. Povijesni razvitak rada kovnice. I. dio, *Numizmatičke vijesti* god. VI, br. 13, Zagreb 1959., 4–7.
- Zmajčić, B.: Rimska kovnica Sirmium. Povijesni razvitak rada kovnice. II. dio, *Numizmatičke vijesti* god. VII, br. 14, Zagreb 1960., 2–18.